

תפילות לראש-השנה

השגת הבנתו הנכונה של סדר תפילות הימים הנוראים ושל תוכנן מותנית בהבנת משמעותם העמוקה של ימים אלה. על כן יוקדמו כאן לביאור תפילות החגים הערות אחדות באשר למשמעותם ולתוכנם של מועדי חודש תשרי כפי שהם מנויים בספר ויקרא כג, כג ואילך.

חגים אלה הקרויים "ימים נוראים" תופשים במחזור השנה היהודית מקום בדומה למקום שתופשת תפילת שמונה-עשרה בסדר התפילה היומי ביחס ליתר התפילות. בעוד שכל הקודם לתפילת שמונה-עשרה ולימים הנוראים נע בפרוזודורי המקדש, הרי אנו נכנסים באמצעות הללו — בשמונה-עשרה ובימים הנוראים — לפני ולפנים של הקודש. כי כשם שהתפילות הקודמות את שמונה-עשרה באות לעורר בישראל מודעות להיבחרותם — על-ידי מתן תורה (שמע ישראל) ועל-ידי גאולה לאומית (גאל ישראל), ורק אחריהם רשאי הפרט לגשת כדי להציג לפני אלהיו הפרטי את ענייניו שלו, כך הם פסח ושבועות המצבות ההיסטוריות של גאולה לאומית ושל מתן תורה שרק אחריהן באים החגים החותמים את היחס האישי אליו ית', והם מוקדשים לענייניו האישיים של הפרט (ראש-השנה ויום-כפור) ולמטרותיה של האומה (סוכות).

בברכותיה של תפילת שמונה-עשרה (של חול) ניתן אפוא להכיר משמעותם העמוקה של חגים אלה. הבקשות שבשמונה-עשרה מתחלקות, כמבואר בדרך הראשון (עמ' קל), לשני חלקים, כשהחלק הראשון מוסב על נכסים רוחניים ונכסים חומריים של הפרט, ואלו החלק השני מוסב על תשועה רוחנית ותשועה חומרית לאומה. בתפילות החגים מתחברים שני עניינים אלה, ענייני האומה וענייני הפרט, ליחידה מוצקה אחת — ברקע המשאלות והתקוות הלאומיות בולטות התפילות והעניינים הפרטיים. עירוב אינטימי זה יוצר את הרבגוניות שהנה כה אופיינית לסדר התפילות של כל חגי חודש תשרי.

שלוש הבקשות הראשונות של תפילת שמונה-עשרה נסובות על השגת הדעת והתבונה שהן תנאי לנכונות לתיקון אורחותינו, על התשובה שלהשגתה מבקשים את עזרתו ית', ואחר על הסליחה שמבקשים ממנו. לפיכך מוביל ראש-השנה תחילה אל התבונה הנכונה — במיוחד בעזרת תיאורו המפורט של שלטון ה' בעולם, בכלל ובפרט, כפי שהוא מובא בתפילת מוסף המורחבת של ראש-השנה. אחר באה ההתעוררות לרצות בתשובה בתפילות החוזרות של עשרת ימי התשובה, עד שמתחננים על סליחתו ית' ביום-הכיפורים. שלוש הבקשות הבאות שבשמונה-עשרה המוסבות על נכסים חומריים, מובעות בצורה מתאימה בחג הסוכות, וכפי שנבאר שם במפורט. הקריאה לישועה "הושענא" המוכרזת והוזרת ומוכרזת בסוכות

עולם התפילות

כוללת את כל הצרכים הארציים-חומריים, כמו "הושיענו ונושעה" שבשמונה-עשרה, וכן תואמות התפילות הרבות על גשמי ברכה לשנה החדשה את תוכנה של ברכת "ברך עלינו".

תפילות אלה של חגי חודש תשרי אשר גם מזכירות לו לאדם את משמעותם של החגים, מתבלטות עם זאת מן הנושאים הלאומיים המאירים כביכול ברקע, עם שהם מתקשרים עמהן קשר בל יינתק. וגם נושאים אלה ניתן להכיר מברכות שמונה-עשרה והם במחציתה השנייה של תפילה זו העוסקת ראשית כל בתשועתה הרוחנית של האומה. הברכה הראשונה ("מקבץ גדחי עמו ישראל") עומדת במרכזן של משאלות האומה, ועניינה הוא קיבוץ הנדחים — איחודם מחדש של פזורי ישראל המציץ את תחילתה של גאולת האומה, והוא נעשה בסימן "תקע בשופר גדול". וכן גם מזכירה לנו תקיעת השופר שבראש-השנה, כי קוממיות ישראל כאומה לא תהיה אלא בד בבד עם תשובת הפרט אל א-לוהיו. השלבים הבאים של גאולת האומה הם ההכרה בה' והמלכתו למלך ושופט כל אדם, יחד עם השבת שופטי ישראל על כנם (השיבה), משפט-ענישתם של הכופרים (ולמלשינים) והחזרת המאמינים למקומם המכובד (על הצדיקים). משפטם של העמים זה שעתיד להיות, כבר מתקיים עתה, בראש-השנה, כמשפטם של בני-אנוש, וגם עונשם של הפושעים וגם מתן שכרם של הצדיקים מוזכרים לנו בתפילות שלפני יום-כיפור, והם אף נושא עיקרי בהן. ואלו שלוש המשאלות האחרונות שבשמונה-עשרה עוסקות בתנאים החומריים של הגאולה העתידה לבוא — בניין ירושלם, החזרת מלכות בית דוד על כנה ולבסוף מילוי בקשותינו ותפילותינו מתוך רצון. חזון זה של שלום משיחי אשר יקיף גם את ישראל וגם את האומות, בא לידי ביטוי בולט בסמלים ובמצוות של חג הסוכות, וכפי שנבאר שם (ראה במיוחד ביאורנו להושענא רבה ולשמיני-עצרת). מתוך שפע זה של רעיונות ורגשות צומחות תפילות חודש תשרי, שאותן נבאר עתה לפרטיהן.

עיצובו של סדר התפילות וימי ההכנה לקראת ראש-השנה מראים היטב את המגמה — מגמה הנובעת מהתבוננות מלאת אהבה ברוח התורה — להרחיב את מצוות החג, לפי עניינן ומתוך רצון חפשי, כדי לעשות את החג לחוויה עמוקה. והנחה, תנאי בלי-עבור, למגמה זו היא לראות בחג את תחילתה של השנה החדשה, אף-על-פי שהתורה אינה מזכירה דבר זה כלל ועיקר (כל הנימוקים המביאים לקבלתה של הנחה זו מתבארים בפירושו של רד"צ הופמן לס' ויקרא — ראה שם, במהדורה העברית, עמ' קסט ואילך). החג קיבל אפוא את השם ראש-השנה, ותחת כותרת זו מטפלת מסכת שלמה בתלמוד במצוותיו של היום. השם ימים נוראים המקובל לראש-השנה ויום-הכיפורים יחדיו נמצא לראשונה במהרי"ל — "ואמר (מהר"י סגל), אם יחייהו הש"י עוד להתפלל ימי הנוראים, אז היה רוצה לשנות הרבה מלות בתפלה" (מהרי"ל סוף הל' ראש-השנה).

כבר חודש שלם לפני האחד בתשרי באה הפתיחה לחג — בתקיעת שופר אחרי תפילת שחרית (ובקהילות אחדות גם אחרי תפילת ערבית). ושנים הם הטעמים שניתנים לקריאת-הכנה ראשונה זו לתשובה. האחד משתמע מאגדה המובאת

בפרקי דרבי אליעזר (פרק מו, מובאת במחזור ויטרי, שכג) — "ובראש חודש אלול אמר הקב"ה למשה, עלה אלי ההרה והעבירו שופר בכל המחנה, שהרי משה עולה להר שלא יטעו עוד אחר הע"ג, והקב"ה נתעלה אותו היום באותו שופר, שנאמר (תהלים מז, ו) עלה אֱלֹהִים בתרועה ה' בקול שופר, ועל כן התקינו חכמים שיהיו תוקעין בשופר בראש חודש אלול בכל שנה ושנה. לפיכך מתחילים לתקוע בראש-חודש אלול, בחלק מן הקהילות כבר ביומו הראשון של ראש-חודש, כלומר ביומו האחרון של חודש אב — "ובכ"ט באב נתרצה המקום, וירד משה לפסול את הלוחות ועלה עוד מ' יום, מל' באב עד י' בתשרי, ונתרצה המקום, וירד משה בי' בתשרי והלוחות בידו" (בבא-קמא פב ע"א, תוס' ד"ה כדי שלא ילינו). ואלו בקהילות אחרות מתחילים לתקוע רק ביום ב' דראש-חודש, והוא כדי לתקוע בסך הכל במשך שלושים יום (כ"ה ימים באלול ויומיים בראש-השנה), ככתוב "תקעו בחדש שופר" (תהלים פא, ד), כאלו נאמר תקעו במשך חודש בשופר. הספרדים גם נוהגים לומר סליחות במשך כל חודש אלול ועד יום-הכיפורים, מפני שארבעים יום אלה הם ימי רצון מלפניו ית', ימים שבהם השיג משה רבנו סליחה על החטא החמור של עגל הזהב.

ובמהרי"ל (הל' ימים נוראים, הגהות מוה"ר הירץ לוי) מובא "מנהג כשר לתקוע מראש-חודש אלול כדי לערבב השטן, ואין יודע, מתי הדין וקטרג. לכן אין תוקעין בערב ראש-השנה, כי אז יהיה סבור השטן שיום הדין עבר". רעיון זה הולם את המובא במדרשים רבים, כי יש לרכז לקראת ראש-השנה את כל זכויותיהם של ישראל ולהרחיק את עוונותיהם ביום הדין. פירוש של דבר שתקיעת השופר שבמשך ימי אלול תעורר את לבותיהם של כל ישראל לתשובה, כך שביום הדין לא ימצאו עוד טענות לקטגור. ואכן מטעם זה אין מברכים את חודש תשרי בשבת שלפני ראש-השנה כפי שמברכין את יתר החדשים, וגם בראש-השנה עצמו אין מזכירים את ראש-חודש במוסף אפילו ברמז, "משום דאמרינן, רשב"ג הוי ליה בריה דבסיס קליה, עייל קמי תיבותא, כי מטי לראשי חדשים — אישתיק ולא רצה לאומרו, דמוטב שיבוא זכאי ויכפר על החייב, ואל יבוא חייב ויכפר על הזכאי, פירוש ההוא דראש-חודש קרוי חייב משום דאמרינן (שבועות ט ע"א), אמר הקב"ה, הביאו כפרה עכ"ל" (ראש-השנה ח ע"ב, תוס' ד"ה שהחודש מתכסה בו). ובמדרש — "תקעו בחדש שופר, באיזה חודש? בכסה — שראש חודש מתכסה בו, ואיזה הוא? זה ראש השנה" (מדרש שוחר טוב, מהד' שלמה באבער, 367). "וכן מה שמתחילין התורה בבראשית בשמחת-תורה מטעם זה, שלא יכוין (השטן) מתי תחילת השנה, ולא ידע לקטרג" (מהרי"ל, שם), כלומר כדי לא להבליט את יום הדין כראש-השנה לכל דבר. דוחים במתכוון את תחילתו של המחזור החדש של קריאת-התורה לשמחת-תורה.

כאמור בשם המהרי"ל, אין תוקעים בערב ראש-השנה, ויש אומרים שהוא כדי להבליט את ההבדל בין התקיעות שברשות ולבין התקיעות שהן מצוות התורה. אך גם מובא (מהרי"ל, שם) "מנהג הוא שפוסקים מלתקוע ג' ימים קודם ראש השנה". בערב ראש-השנה גם אין אומרים תחנון, לא בשחרית ולא במנחה,

עולם התפילות

ובקהילות אחדות אף לא בסליחות, משום שיום זה דומה בכל לכל ערב חג. ובצורה ברורה מובע אופיו החגיגי של ערב ראש-השנה בתלמוד הירושלמי (ראש-השנה פרק א הל' ב) "רבי חנינה ורבי הושעיה חד אמר, אי זו אומה כאומה הזאת? בנוהג שבעולם, אדם יודע שיש לו דין, לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל זקנו, שאינו יודע היאך דינו יוצא. אבל ישראל אינו כן אלא לובשים ומתעטפים לבנים ומגלחים זקנם ואוכלין ושותין ושמחים, יודעים שהקב"ה עושה להן נסים".

עם זאת הולם את מצב-רוחו הרציני וגם נעלה ומלא תקוה של ערב ראש-השנה שהכל, לרבות הקטנים, צמים בו, ולוא מחצית היום בלבד, והוא כדי להתכוון כראוי לקראת יום-הדין, וכפי שכבר מובא במדרש תנחומא (פ' אמור, סי' כד) "בני המדינה — אלו ישראל שהם מסגלין עונות כל ימות השנה. מה הקב"ה עושה? אומר להם, עשו תשובה. ומה הן עושין? ערב ראש השנה גדולי הדור מתענין, והקב"ה מוותר להם שליש מעונותיהם". בשל התענית אומרים במקומות רבים בערב ראש-השנה למנצח (מזמור כ), וכשחל ביום השני — גם א"ל ארך אפים. וצומו של ערב ראש-השנה אמנם שייך לעשרת הצומות אשר חסידים ואנשי מעשה צמים בימי התשובה. ומכיוון שבעשרת ימי התשובה ישנם ארבעה ימים שאין צמים בהם — שני ימי ראש-השנה, שבת וערב יום-הכיפורים — הרי קבעו להשלמתם ארבעה ימים לפני ראש-השנה, ומזה התפתח עניין ימי הסליחות. ואמנם ימי הסליחות אף פעם אינם פחות מארבעה, וכאשר חל ראש-השנה ביום שני או שלישי, מתחילים לומר סליחות כבר בשבוע שלפני כן, ותמיד — ביום ראשון, ומן הטעם שעוד נבאר. כמו בכל תענית אומרים גם בבוקר של ערב ראש-השנה סליחות, אלא שבימים אלה (וגם בערב ראש-השנה), אומרים את הסליחות קודם תפילת שחרית, "באשמורת, מפני שהקב"ה שט ב"ח אלף עולמות, ובסוף הלילה שט בעולם הזה, והוא עת רצון" (שו"ע אורח חיים סי' תקפא, מגן אברהם ס"ק א, בשם הגהות מימוניות).

אך גם יש שמבססים את המנהג של לפחות ארבעה ימי סליחות על מדרש לבמדבר כט, ב שבו נדרש ההבדל שבין לשון "והקרבתם" הבא בכל יתר קרבנות החגים, כלומר הקריבו קרבן מסוים, ולבין לשון "ועשיתם" הבא בקרבן עולה של ראש-השנה, לשון האומר כביכול — עשו עצמכם קרבן. מתביעה זו של הקרבה עצמית, הקרבת כל האישיות כולה בראש-השנה, ניתן להסיק שיש לנהוג כאן ארבעה ימי ביקור קודם ההקרבה כשם שנוהגים ארבעה ימי ביקור קודם הקרבת עולת התמיד, כי כשם ששם משמשים ימים אלה לגילוי מומים אפשריים בקרבן קודם הקרבנות, כך ישמשו גם כאן ארבעה ימים אלה הקודמים להקרבת האדם את עצמו לסילוק פגמים קיימים, כדי שביום הדין יתקבל קרבנו ברצון.

ולבסוף, רבנו נסים מביא (ראש-השנה טז ע"א, ד"ה בראש-השנה), כתשובה לשאלה, למה נדון האדם בראש-השנה יותר מבשאר הימים, "דבר זה למדנו מדגרסינן בפסיקתא (פיסקא כג) בשם רבי אליעזר בפסוק דרשו ה' בהמצאו, דתניא בכ"ה באלול נברא העולם, ולפי זה הא דתניא בגמרא, דרבי אליעזר אומר בתשרי

תפילות לראש-השנה

נברא העולם — על גמר ברייתו קא אמרינן, דאדם הראשון שבו נגמר העולם. נברא ביום ששי, דהיינו באחד בתשרי, וגריסין תו התם בפסיקתא... אמר לו הקב"ה, זה סימן לבניך, כשם שעמדת לפני בדין ביום זה ויצאת בדימוס, כך עתידין בניך להיות עומדים לפני בדין ביום זה ויוצאין בדימוס, וכל זה אימתי? בחודש השביעי באחד לחדש...". ומסיים (שם) "ולכך נהגו בברצילונה וגלילותיה להשכים באשמורת הבוקר בכ"ה באלול, ומיהו הני מילי לר' אליעזר אתיין" וכו'. והגר"א בביאורו (אורח חיים סי' תקפא) משלים, "לפי זה נהגו במדינותינו ביום א', יום בריאת העולם, לפי שכ"ה באלול אינו יום מוגבל, בחרו יום השבוע".

באשר להלכות סליחות לפרטיהן, עיין שו"ע אורח חיים סי' תקפא.

מנהג נפוץ הוא לומר בחודש אלול ועד יום-הכיפורים (ובקהילות רבות אפילו עד שמיני-עצרת) את המזמור "לדוד ה' אורי" (תהלים כז) הן בבוקר הן בערב, והמנהג מבוסס על דבריהם ז"ל שלפיהם מוסב המזמור על תקופת שנה זו (ילקוט שמעוני ב, רמז תשו) — "רבנן פתרי קריא, בראש-השנה ויום-הכיפורים. בקרוב עלי מרעים — אלו שרי עובדי אלילים; לאכל את בשרי — לפי ששרי עובדי אלילים מקטרגים את ישראל לפני הקב"ה ואומרים, אלו עו"א ואלו עו"א, אלו מגלי עריות ואלו מגלי עריות, אלו שופכים דמים ואלו שופכי דמים, אלו יורדים לגיהנום ואלו אינם יורדין; צרי ואיבי לי — אתה מוצא מניין ימות החמה שס"ה ומניין השטן שס"ד, שכל ימות השנה יש לו רשות לקטרג, וביום הכיפורים אין לו רשות לקטרג. אמרו ישראל לפני הקב"ה, אם תחנה עלי מחנה בזאת אני בוטח — שהבטחתי בתורתך (ויקרא טז, ג) בזאת יבא אהרן".

אחרי תפילת שחרית של ערב ראש-השנה נוהגים לומר סדר התרת נדרים, כמובא בסידורים ובמחזורים, לפני בית-דין של שלושה מבוגרים. טעמה של אמירת סדר זה כטעם ששימש עילה להנהגת אמירת כל נדרי בליל יום-הכיפורים, וראה ביאורנו שם. כאן, בערב ראש-השנה, אומרים אותו משום "זריזין מקדימים למצות", שאין ממתינים עד ליל יום-הכיפורים. מקורו של המנהג הוא בשל"ה (סידור, התרת נדרים) — "...אבל זריזין מקדימין למצוה, וראוי להקדים קודם ראש השנה ממש לעשות שני ענינים, ענין א' — שיתקן מה שקלקל, דהיינו התרה על העבר... ענין ב' הוא מסירת מודעה על הבא, שכל מה שיקשר את עצמו מהיום בשבועה... שהוא עתה מוסר מודעה ועוקר מעקרו ומבטלו. וכך הוא המנהג בארץ-ישראל — מתאספין בערב ראש השנה בבית מדרש עדה קדושה מתלמידי חכמים ויראי שמים, ואם אין פנאי בערב ר"ה או עיה"כ, מתאספין בין כסה לעשור ועושין שני הענינים האלה בזה האופן ובוזה הנוסח בזה אחר זה" וכו'.

"אמר רבי אלעזר, לעולם יסדיר אדם תפלתו ואחר כך יתפלל. אמר ר' אבא, מסתברא מילתיה דרבי אלעזר בברכות של ראש השנה ושל יום הכיפורים ושל פרקים (= מועדות), אבל דכל השנה — לא" (ראש-השנה לה ע"א), ונראה שלשון

עולם התפילות

יסדיר כאן פירוש — להכין, להתוודע וללמוד לצורך הבנה יסודית. ומטה מש...
(סי' תשצב) מוסיף "...שכל אדם חייב להסדיר תפלתו, כדי שלא יטעה, ואפילו
יחידים, וכל שכן ש"צ שאימת הציבור יתירה עליו. לכן כל אדם יחזור וילמד
התפלה והקרובץ מקודם, להיות שגורים בפיו בראש־השנה בשעת התפלה. וכן ילמד
בניו ובני ביתו דרך תפלה וסדר הברכות והמלכיות והזכרונות והשופרות, כדי
שלא יצטרך בראש השנה להפסיק בתפלתו להראות להם אז הסדר". ויוסף אומץ
(סי' תתקנט) מוסיף — "...להעביר לפחות תפלות דראש השנה בדקדוק גדול.
ומה טוב להעביר גם הפיוט, כי בכמה מקומות איכא גירסות ופירושים שונים
שאין אדם יודע להבדיל בין קודש לחול, אם לא ידקדק בדקדוק גמור" וכו', וראה
שו"ע אורח חיים סי' ק.

תפילת מעריב

תפילת מעריב של ראש־השנה שונה מתפילת מעריב ביתר המועדים בזה שאין מוסיפים בה פיוטים (מערבות). מטעמים דבר זה בכך שאין רוצים להאריך בתפילה זו, משום שרבים צמים בערב ראש־השנה. ואולם מהרי"ל (תפילת ראש השנה) מוסר — "בק"ק ווירמיישא נוהגין לומר מעריבים בלילות דראש השנה, מה שאינו כן בכמה קהילות. ואמר המהרי"ל דתלי באשלא רברבא, דווירמיישא נוהגין אחר רוקח אשר שם מנוחת כבודו. ואזיל לטעמיה דבערב ראש השנה מתענין ומשלימין, ועל כן מאריכין במעריבים עד חשכה, ואגב שמאריכין בליל ראשון, גם כן עושין בליל שני". וראה עוד בענין זה למעלה בביאורנו לתפילת ערבית של פסח.

יתר השינויים לעומת תפילת ערבית של שאר המועדים הם מעטים. במקום פסוקי "ושמרו" שאומרים בליל שבת, אומרים את הפסוק "תקעו בחדש" וגו' (תהלים פא, ד) המתקשר לענינו של היום, ואלו אחרים אומרים כאן ויקרא כג, ד, במדבר י, י או במדבר כט, א. והנה אף־על־פי שאמירת פסוקים אלה אינה נחשבת להפסקה בין גאולה לתפילה, כפי שכבר ביארנו למעלה, בקשר לאמירת פסוקי "ושמרו" (וראה לבוש אורח חיים סי' רעז ס"ק ב וסי' תקפב ס"ק א), אין אומרים פסוקים אלה בירושלם כלל ועיקר. — בקדיש כופלים מכאן ואילך, עד צאת יום־הכיפורים, את המלה "לעילא" ואומרים "לעילא ולעילא", "והטעם שכופלין אותו מפני שבימים אלה הוא מתעלה יותר כפול ומכופל מפני ברואיו, שהוא יושב על כסא דין, והכל צריכין לשבחו לפארו ולבקש רחמים על דינו" (שם ס"ק ח). ברם, בכתב־יד עתיקים רבים באה תוספת זו בלא וי', כלומר אומרים "לעילא לעילא", והוא על־פי תרגום אונקלוס לדברים כח, מג — "יהי סליק עיל מינך לעילא לעילא".

אחר אומרים תפילת העמידה של ראש־השנה שאותה, כמו זו של יום־הכיפורים, אומרים רבים כשהם שפופים, וכפי שכבר הזכירו התוספות (ברכות לא ע"א ד"ה ומוצאו) "ולכך נהגו העולם בראש־השנה וביום־הכיפורים שמתפללים זכרנו ובכן תן ותמלוך ששוחים כשמגיעים לפסוקים, ובסוף ברכה זוקפין, שאין לשחות בסוף ברכות אלא היכא דתקון, ובעל הטורים מסביר (אורח חיים סי' תקפב) כי "נוהגים באשכנז להתפלל בר"ה וביוה"כ בכריעה לפי שאנו תלויים בדין, לפיכך יכוון להתפלל באימה ובידאה...". ומשום הכוונה היתרה שבה מתפללים בימים אלה, אף התירה, באורח יוצא מן הכלל, "להשמיע קולם בתפילה אפילו בציבור" (שו"ע אורח חיים סי' קא סע' ג) ורמ"א מוסיף (שם) — "וכן נוהגין, ומכל מקום יזהרו שלא להגביה קולם יותר מדי". גם ששת השינויים־התוספות

בשמונה-עשרה באים כדי להדגיש את משמעותם של ימי-הדין בתפילת העמידה במשך עשרת ימי התשובה. רק שני השינויים הבאים כבר נתקנו בתקופת האמוראים — "כל השנה כולה אדם מתפלל הא-ל הקדוש, מלך אוהב צדקה ומשפט, חוץ מעשרת ימים שבין ראש-השנה ויום-הכיפורים שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט" (ראה ברכות יב ע"ב). ומכיוון שמקורם בגמרא, מייחסים להם חשיבות יתרה — "בעשרת ימי תשובה אומר המלך הקדוש המלך המשפט, ואם טעה או שהוא מסופק, אם הוא בהמלך הקדוש — חוזר לראש, ואם הוא בהמלך המשפט — אם נזכר קודם שעקר רגליו, חוזר לברכת השיבה ואומר משם ואילך על הסדר, ואם לא נזכר עד שעקר רגליו, חוזר לראש" (שו"ע אורח חיים סי' תקכ"א). וראה עוד בענין זה בכרך הראשון, עמ' קמו. ארבע ההוספות — "זכרנו" בברכה הראשונה, "מי כמוך" בברכה השנייה, "וכתוב" בברכה שלפני האחרונה ו"בספר חיים" באחרונה — מקורן בתקופת הגאונים, ואמרו עליהן במס' סופרים (פרק יט הל' ח) "כשם שחתימתן של ר"ה ויוה"כ משונה משאר ימים טובים, כך תפילתן, ואין מזכירין בג' ראשונות ובג' אחרונות אלא בב' ימים של ראש-השנה וביום-הכיפורים בלבד, ואף באלו בקושי התירו...". וכל כך למה? משום שבברכות ההודיה שבשמונה-עשרה אין מקום לתחנונים, ואין להתירן אלא אם כן הם מוסבים על הכלל כולו, כי יש משום הודיה בהכרזה שהכלל צריך לישועתו ית'.

על אודות שתי ההוספות הראשונות מבין אלה — "זכרנו" ו"מי כמוך" — כותב רש"ר הירש, "מלכות ה', בתור יחסו של ה' אלינו שיש לכוון אליו בתשובה וברצינות מחודשת, וחיים, בתור הענקה מאתו ית' שיש לשאוף אליה על-ידי תשובה בלבד כדי להשיגה מחסדו, אלה הם הרעיונות הטוויים בתפילותינו בימי התשובה". בברכת אבות שבה אנו תומכים את תקוות-העתיד שלנו בו ית' ובזכרון האבות לפניו, ובברכת גבורות שבה אנו זוכרים את כל-יכולתו שעזה אפילו מן המוות, בשתי ברכות אלה מובלט על-ידי "זכרנו" ועל-ידי "מי כמוך" רעיון החיים, חיים אלה שאנו מצפים להם בחסדו (ובדומה לכך בהוספה "וכתוב" ומפורט יותר ב"בספר החיים"). ובהתאם לרעיון "מלכות" אנו אומרים בקדושה "המלך", ואחרי כן — "המלך המשפט".

"ותקנו להוסיף בברכת מגן זכרנו לחיים, כי בחיים גופל לשון זכירה, דכתיב (בשוב רשע מרשעתו) כל-פשעיו אשר עשה לא יזכרו לו, בצדקתו אשר-עשה יחיה (יחזקאל יח, כב), וכתיב זכירה באברהם, דכתיב (תהלים קה, מב) כי-זכר את-דבר קדשו, את-אברהם עבדו, לפיכך תקנו זכירה במגן, ויש במטבע זה י"א תיבות עד מלך עוזר ומושיע, ומשם ואילך הוא מטבע הברכה, כנגד י"א תיבות שבפסוק החפץ אחפץ מות רשע וגו' (יחזקאל יח, כג)... והר"מ מרוטנבורג היה אומר לחיים בשוא ולא לחיים בפתח, כי לחיים משמע לא חיים, כדאיתא בנדרים (י ע"ב) לחולין כמו לא חולין, ולא היה אומר לחיים טובים אלא לחיים, עד לבסוף בהודאה שהיה אומר וכתוב לחיים טובים, כי המבקש צריך לבקש תחלה דבר מועט ואחר כך מוסיף והולך, כמו שמצינו בדוד (תהלים יט), תחלה אמר שגיאות מי יבין, ואחר כך בקש על הזדונות, דכתיב, גם מזדים חשוד עבדך, ואחר כך —

אל ימשלו בי אז איתם, פירוש העבירות החזקות, ומביא משל לזה, אמר רב אבא, כותים הללו יודעים לבקש על הפתחים" וכו' (טור אורח חיים סי' תקפב). ובענין ניקוד תיבת "לחיים" ראה גם מגן אברהם (שו"ע אורח חיים סי' תקפב ס"ק ד) המוסיף "אבל בכל השנה אומרים השכיבנו לחיים בפתח תחת הלמ"ד על פי דקדוק" וכו', וראה בטורי זהב (שם ס"ק ב) "...והרב אברהם מפראג תמה על זה (על דברי הטור), דהא כתיב כל-הכתוב לחיים בירושלם (ישעיה ד, ג) בפתח; ורש"ל תירץ דמהר"מ אזיל לטעמיה, דכל היכא דאיכא למיטעי, לא סמכינן אקרא, וכמו שכתוב גבי ברכת המזון בענין נודה לך... וצריך לומר דהכא שאני דאיכא למיטעי, דהוה קללה, ואל תפתח פה לשטן, על כן יש לזהר יותר... ותו יש לומר דבימי הדין חמור טפי" וכו'. לעומת זאת מצדד יעב"ץ לומר לחיים בלמ"ד פתוחה (בית יעקב, תפילת ר"ה) — "לחיים מודע, בודאי כן, בחיים, שכל כוונת בקשתנו היום על החיים הידועים המוחלטים בשם חיים, הם חיי העולם הבא, כענין הכתוב לחיים בירושלם", וכן דעתו של ר' יצחק בר בסידורו (עבודת ישראל).

ובכן תן פחדך ה' אלהינו על כל מעשיך, ואימתך על כל מה שבראת, וייראוך כל המעשים, וישתחוו לפניך כל הברואים, ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך בלבב שלם, כמו שידענו ה' אלהינו שהשלטן לפניך, עוז בידך וגבורה בימינך, ושמן נורא על כל מה שבראת.

ובכן תן כבוד ה' לעמך, תהלה ליראיך, ותקוה טובה לדורשיך, ופתחון פה למיחלים לך, שמחה לארצך, וששון לעירך, וצמיחת קרן לדוד עבדך, ועריכת גר לבן ישי משיחך, במהרה בימינו.

ובכן צדיקים יראו וישמחו, וישרים יעלוזו, וחסידים ברנה יגילו, ועולתה תקפץ פיה, וכל הרשעה כולה כעשן תכלה, כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ.

ותמלוך אתה ה' לבדך על כל מעשיך, בהר ציון משכן כבודך, ובירושלים עיר קדשך, ככתוב בדברי קדשך: ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור, הללויה.

קדוש אתה וגורא שמך, ואין אלוה מבלעדיך, ככתוב: ויגבה ה' צבאות במשפט, והאל הקדוש נקדש בצדקה. ברוך אתה ה', המלך הקדוש.

ובכן וכו'. על אודות קטע זה שהוא מן המרגשים ביותר שבתפילות ראש-השנה, כותב בעל השל"ה (סידור שער השמים, תפלת ראש השנה), "ומה שתצטרך לדעת כי סדר זה נתקן לאומרו ביום זה מפני שבו היה תחלת מעשיו של הקב"ה בבריאה, ואנו מבקשים מלפניו שיחדש עולמו לטוב ושיקדש שמו, כי בזה יודע כי לו הממשלה מעלה ומטה, וכל זה ישלים בביאת המשיח כי הוא יודיע זה, וזה באמת הוא חידוש העולם, ואז ייראוך כל המעשים ויעשו כולם אגודה אחת, וזה יהיה כבוד לעמך כשתצמיח קרן לדוד עבדך, כי בזה כבודו של ישראל וכל תקותו, ואז הסגולה שבעמך שהם צדיקים והישרים והחסידים יראו וישמחו, כי כמו שישראל בזמן הגלות היו שפלים ודלים, כן הסגולה שבהם היות יותר שפלים מכולם, ובזמן הגאולה תהיה גדולתם וכבודם בערך שפלותם, ובזמן ההוא עולתה, שהיא ממשלת זדים, תקפוץ פיה, והרשעה שהיא מלכות זדון, כעשן תכלה, וכמו שכתוב ואת הנביאים... (זכריה יג, ב) ואז תמלוך אתה ה' אלהינו...". על חזון זה על

שעתיד לבוא בימות המשיח, כבר אמרנו בביאורנו לברכת הקדושה (כרך ראשון, עמ' קלז) שהוא משתלב יפה בתוכנה של הברכה השלישית של תפילת שמונה-עשרה, ובעצם אינו אלא הרחבה של הלך מחשבותיה. גם רבי יהודה הלוי בכוזרי (מאמר שני, מד) מדגיש את ההדרגה המשולשת שבשלושת הקטעים הפתוחים בתיבת "ובכן" — "ועל דרך זה נסדר מאמר האומר תן פחדך ה' אליהנו על כל מעשיך, ואחר כך תן כבוד לעמך ואחר כך צדיקים יראו וישמחו, מפני שהם סגולת הסגולה". הקטע הראשון עוסק בהתעוררות הכרת ה' באנושות כולה, השני — בגאולת ישראל, והשלישי — בשכר העתיד להינתן לכל צדיקי העולם.

בהדרגה משולשת זו יש כבר, לדעת רש"י הירש (חורב סי' 642), משום תמציתם של הרעיונות הכלולים בשלוש ברכותיה של תפילת מוסף — מלכיות, זכרונות ושופרות (וראה שם ביאורנו). התפילה שבמהרה יוכר בכל מקום ומקום שלטונו ית' בעולם ובכל אשר בו, וכולם יעשו "אגודה אחת לעשות רצונך" (ובכן תן פחדך) הולמת את עניין מלכיות, והתפילה לתיקון מעמדו החיצוני של עם ישראל (ובכן תן כבוד) — את עניין זכרונות, הוא ההשגחה, והתפילה שבסופו של דבר תושג תכליתן של כל העתים, שרשעה לא תהיה עוד והכל יהיו מחונכים לטוב (ובכן צדיקים) — את עניין שופרות, הוא החינוך. ובדומה לכך בכלבו (ראש השנה) — "וענין אלה השלושה ובכן שאומר בקדושת ה' ענינם מלכיות זכרונות שופרות; הראשון שהוא ובכן תן פחדך כל' ענין שממליכין אותו על הכל ויעשו כולם אגודה אחת לעשות רצונך, והשני שהוא ובכן תן כבוד לעמך הוא לבקש מלפניו זכרון לטובה, והשלישי שהוא ובכן צדיקים יראו וישמחו הוא מענין שופרות, כי כל הרשעה כעשן תכלה ותעביר ממשלת זדון מן הארץ, זה נוטה למה שמצינו בת"כ, ובמה? בשופר של חירות", והוא מוסיף "ומה שגומדין בה ותמלוד, הוא לומר מעין חתימה סמוך לחתימה שחותם בה המלך הקדוש", וגם אבודרהם (ערבית של ר"ה) "ותמצא באלו שלושה ובכן ובכן רמז למלכיות זכרונות ושופרות, כי הראשון הוא ובכן תן פחדך ויראוך כל המעשים ויעשו כולם אגודה אחת כנגד מלכיות, כי כל זה ענין מלוכה שממליכין אותו; והשני תן כבוד לעמך כנגד זכרונות שהוא אזכרה לטובה; והשלישי צדיקים יראו וישמחו כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ כנגד שופרות, כדאמרינן בספרי, המליכוהו תחלה אחר כך בקשו מלפניו כדי שיזכר לך, ובמה? בשופר של חירות, שנאמר והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, פירוש באיזו טובה תהיה זאת ההזכרה? בשופר של חירות, וזהו כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ".

ואולם גם יש שטוענים, שקטע זה אינו אלא המלכיות, והוא לשיטת רבי יוחנן בן נורי שבמשנה ראש-השנה (פרק ד משנה ה) — "אומר אבות וגבורות וקדושת השם, וכולל מלכיות עמהן ואינו תוקע" וכו'; וכפי שנהגו תלמידיו שבגליל, ושלא כשיטת רבי עקיבא (שם). דעה זו שיש כאן, יחד עם חתימת הברכה המלך הקדוש, משום יחידה בפני עצמה, אף נתמכת בתמיהתו של רבי יעקב בעל הטורים "ואדרבה, תמהתי מעולם, למה אין אומרים ובכן תן פחדך כל עשרת ימי תשובה, דמאי שנה זו התוספת שבברכת קדושת השם ממה שמוסיפין

באבות ובגבורות, ושמעתי שיש מקומות שנוהגין כן" (טור אורח חיים סי' תקפב).
 ברם, מתשובותיו של רב האי גאון (סי' רצו) ומן הזוהר משמע שתפילה זו
 נתחברה בבית-מדרשו של רב, חברו של שמואל ירחינאה, וראה סידור אוצר
 התפילות, תיקון תפילה (תפילת ראש השנה), והשווה גם ירושלמי ראש-השנה
 (פרק א הלכה ג) — "תקיעתא דבי רב" ובבלי ברכות (יב ע"ב).

מכל מקום, תוכנו של הקטע יוצר בצורה שאין טובה הימנה אותה אווירה
 של הרמוניה בין יראה ואהבה, של "וגילו ברעדה" (תהלים ב, יא), שצריכה לשרור
 בימים הנוראים בכל, ואל נכון הוא בא אפוא בליל ראש-השנה כתפילה הפותחת
 את התפילות המיוחדות לימי התשובה. פתיחה זו מוקדשת לתיאור הנשגב של
 ממלכת ה' בעולם שברא. בולטת כאן משמעותו של היום כיום-הדין לעולם כולו
 — "כל באי עולים עוברין לפניו כבני מרון" (ראש-השנה פרק א משנה ב) —
 משמעות שעל-פיה מוסבת התפילה הראשונה של היום על איחוד כל העמים
 לברית אחת, לעבוד יחדיו את בורא הכול. רק לאחר מכן מדובר בטובתם של
 ישראל ובצמיחתם של הצדיקים והחסידים במלכות ה' העתידה. תחושתו של
 העתיד המתקרב היא זו הגורמת לשמחת הלב הפנימית המתאחדת עם יראת ה'
 שעוררה תחייה, להרמוניה של אושר.

ובכן, לדעת מפרשי התפילה נבחר ביטוי זה במכוון כנגד דברי אסתר "ובכן
 אבוא אל-המלך אשר לא-כדת" (אסתר ד, טז). באותן הרגשות כמו אסתר המלכה,
 ועל כן באותו הביטוי, ניגשים גם אנחנו אל מלכו של עולם — אחר שהתכוונו
 לכך — ואנו שמים את גורלנו בידו מתוך אמונה מלאה. ברם, בעלי הקבלה
 רואים בביטוי זה רמז לשמות קדושים שבהם פונים בתחינה אל אלהי החסד
 והרחמים. — פחד, והבדל בין פחד ואימה מתפרש בדרכים שונות — "אימתה
 על רחוקים, ופחד על הקרובים" (מכילתא לשמות טו, טז); "כשיכנסו ישראל
 לארץ כנען, והאימה היא מצד גדולת הדבר המאויס, והפחד הוא שיפחד שיגיע
 לו ממנו רע ונזק, כמו שכתוב וכי נפלה אימתכם עלינו, ומפרש כי שמענו את
 אשר הוביש ה' את מי ים סוף מפניכם... " (מלבי"ם שם); "כי אימה גדולה מפחד,
 ולפיכך אמר אימה על כל הברואים הנכבדים, ופחד על הפחותים" (אבודרהם);
 "אימה היא בכל מקום הרושם המבעית של עוצמה קיימת המטילה את פחד
 עליונותה... פחד הוא רושם הסכנה הממשמשת ובאה. הווה אומר אימה מפני
 הסכנה הקרובה ופחד מפני הבאות" (רש"ר הירש). — כל מעשיך... כל מה שבראת,
 ברואי ה' במובן הרחב ביותר. — וישתחוו, על-פי תהלים פו, ד. — ויעשו כולם
 אגדה אחת, על-פי שמואל ב', כה. אך בעוד ששם תיבת "אחת" נקודה סגול וקמץ,
 קובעים רוב הפוסקים את הניקוד בשני פתחים כנכון מן הבחינה הדקדוקית, ראה
 פרטים בסידור עבודת ישראל של ר"י בר, וראה שם גם באשר לניקוד הנכון
 של תיבת "שלטון", שצריך לקראה בשי"ן קמוצה, ולא כדעת אחדים — בשי"ן
 חרוקה. — ובכן, גם פסוקיו של קטע שני זה מבוססים כולם על פסוקים מן
 המקרא. — צמיחת קרן, הרי זו פריחתה המחודשת של מלכות בית דוד. — עריכת
 נר, זהו טיפוחו של הרוח על-ידי בית דוד, כפי שמביעה אותו המגורה שבמקדש

עולם התפילות

(רש"ר הירש). בקטע זה כ"ח תיבות, כמו הפסוקים ה ו'ו בפרק כג בירמיה העוסקים בחזון שעליו מוטב הקטע. ויתרה על זה בשל"ה (שער שמים, תפילה של ר"ה), "וזה"ל מוהר"ר הירץ בסידור שלו בנוסח השבח הזה. הוא ע"ד הא דתנא ר"ש בן מנסיה, בג' דבריה מאסו ישראל בימי רחבעם — במלכות שמים ובמלכות בית דוד ובבית המקדש, כדכתיב (שמואל ב' כ, א) אין לנו חלק בדוד... איש לאהליך ישראל, דרשו ז"ל ראה ביתך בית דוד, א"ר מנסיה, אין מראין סימן טוב לישראל עד שיחזרו ויבקשו שלושתן, ההוא דכתיב (הושע ג, ה) ופחדו אליה' ואל-טובו, זה בית המקדש, ואחר ישובו בני ישראל ובקשו את ה' אלהיהם ואת דוד מלכם עכ"ל, וראה גם רש"י לפסוק זה. ובכן, כתבי"ד עתיקים רבים פותחים כאן בתיבת "ואז" במקום "ובכן", ובכלל יש גירסאות שונות רבות בקטע זה. — הרשעה. הרי"ש חרוקה ולא שוואית, כי הכוונה לרשעה כתופעה, כשם, ולא כתואר, וכפי שכבר ביארנו בכרך הראשון (עמ' קמט), ועל כן צריך אל נכון לומר "כעשן", על-פי ישעיה כט, יט ולא "בעשן", על-פי תהלים לו, כ כפי שגורסים אחדים. — תכלה, בלמ"ד סגולה, כפי שמוכיח ר"י בר בסידורו עבודת ישראל, כנגד ר"ו היידנהיים המנקד הלמ"ד בקמץ. — ותמלוך. אין זו עוד תפילה כי אם תיאור מלכות ה' העתידה. כאשר יתקיים האמור בקטע השני, תתחיל מלכות שמים עלי אדמות, היא המטרה שהאנושות בכל הדורות שואפת אליה, ומרכזה הנצחי — ירושלם-ציון. — קדוש אתה וכו', ראה ביארנו בכרך הראשון (עמ' קלו ואילך). — ואין, על-פי ישעיה מד, ו. — ככתוב. בכמה כתבי"ד נאמר כאן "ונאמר", מפני שלא רצו לראות בפסוק המובא (ישעיה ה, טז) משום נימוק נושא הברכה — "אתה קדוש וכו'. ברם, יש להבין את הגירסה המקובלת — "ככתוב" — כך: בתכונתו כשופט צדק מופיע ה' בשגבו העילאי, וכפי שמבאר המדרש לפסוק "ויגבה ה'" וגו' — "תניא, אמר רבי שמעון בן יוחאי, אימתי שמו של הקב"ה מתגדל בעולמו? בשעה שעושה מידת הדין ברשעים" וכו' (ויקרא רבה פרשה כד, א). והנה על-ידי עשיית צדקה במשפט עוד גדל שגבו והופך לקדושה, והשווה דברי מהרש"א (יבמות מט ע"ב ד"ה משה רבך) — "...ועל דבר זה יש לומר כי שם ה' אקרא וגו', ר"ל בזמן דאף היחיד קורא ה', דהיינו בעשרה הימים, אז אתם הבו גודל לאלהינו שלא תקראו אותו אל, שהוא שם משותף בשמכם, אלא לגודלו תקראו אותו מלך, כי הוא אז מלך על כל הארץ לדונם אז, ובעי אפוי רחמים, ולא כמבקש משותפה, ועל דרך זו יש לכוון קרא ויגבה ה' צבאות במשפט והאל-הקדוש וגו', וק"ל". כך חוזר הקטע לשבח את ה' בקדושה, בזה שהוא מעלה את שבחו כשופט כל הארץ לקדושה על-ידי עשיית צדקה במשפט, ובחיתומה של הברכה מתקבלות כביכול שתי הכרזות שבת — המלך (השופט הוא) הקדוש!

אתה בחרתנו מכל העמים, אהבת אותנו ורצית בנו, ורוממתנו מכל הלשונות; ועדשתנו במצותיך, וקרבתנו מלכנו לעבודתך, ושמך הגדול והקדוש עלינו קראת. ותתן לנו ה' אלהינו באהבה את יום (בשבת: השבת הזה ואת יום) הזכרון הזה, יום (בשבת: זכרון) תרועה (בשבת: באהבה) מקרא קודש, זכר ליציאת מצרים. ותתן לנו. החלק האמצעי של עמידת ראש-השנה דומה לחלק המקביל של עמידת שלוש הרגלים, להוציא שינויים אחדים. אין אומרים בראש-השנה את הנוסחה

קצב

“מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון” המקובלת ברגלים, שהרי הימים הנוראים אינם ימי שמחה כמו הרגלים, ומטעם זה גם אין אומרים בהם הלל. דעה זו מיוצגת על־ידי רב האי גאון, בניגוד לדעתם של כמה מגאוני ארץ־ישראל המצביעים על הפסוקים שבתחילת פרק כג של ס’ ויקרא ושכסופו, שם מצויינים כל החגים המנויים שם, לרבות הימים הנוראים, כ”מועדי ה’”. ועל שאלה זו, אם ראש־השנה ויום־הכיפורים קרויים מועדים ורגלים, אומר רבנו אשר (סוף מס’ ראש־השנה) “רבנו יצחק בר יהודה הנהיג במגנצא לומר והשיאנו בר”ה וביוה”כ בשם ר’ אלעזר הגדול, וכן רבנו משולם שאל את פי ראש ישיבה שבירושלם והשיבו שאומרים והשיאנו בראש השנה וביוה”כ, והביאו ראיה מירושלמי דפרק הרואה; אבל גאון רבינו יצחק הלוי ז”ל הנהיג בגרמיי”ש שלא לומר, לפי שברכת מועדים לא שייך אלא בשלש רגלים, דכתיב שלש פעמים בשנה יראה, וסמך ליה איש כמתנת ידו כברכת ה’ וגו’; וכן כתב רבינו שלתיאל דברכת מועדיך זהו קרבן חגיגה דכתיב ביה כברכת ה’ א־להיך, וזהו אינו כי אם שלוש פעמים בשנה, ומטעם זה אין לומר ואין אנו יכולים לעלות ולהראות לפניך, אלא יש לומר אין אנו יכולים לעשות חובותינו לפניך. כתב ראבי”ה, שאלתי את רבותי, ר”ה שחל להיות בשבת, אם אומרים למוצאי שבת ותודיענו, מפני שאומרים בו חגיגת הרגל ור”ה לא חג ולא רגל, והשיבוני דאעפ”י כן מתפללין ותודיענו, כי היכי דאמרינן (חולין כו ע”ב) במוצאי יו”ט בהבדלה בין יום השביעי לששת ימי המעשה, דאמרינן סדר הבדלות הוא מונה, הכא נמי סידור תיקון הוא מונה. אבל בתשובת מר שר שלום כתוב, בר”ה היו אומרים בשתי ישיבות בין בתפילה בין בקידושא מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה, שהרי כתוב אלה מועדי ה’ בריש ענינא, ובסוף ענינא וידבר משה את מועדי ה’, וקאי אכל ענינא — פסח ועצרת וראש השנה ויום הכפורים וסוכות ושמיני עצרת, וכולהו איתקוש להדדי לקרותם מועדי ה’ מקראי קדש, וכתיב זכרון תרועה מקרא קודש, ושנינו במשנה (ראש־השנה יח ע”א) על ששה חדשים שלוחים יוצאים כו’, באלול מפני תקנת המועדות — מקיש ר”ה לסוכות, ומנין שנקרא חג, שנאמר בכסה ליום חגנו, ומנין שנקרא שמחה, שנאמר וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם, ואמר מר (סוכה גה ע”א) חדשיכם כיצד, זה ראש השנה. וגם בספר עזרא מצינו שהיו בוכים בשובם מן הגולה, ואמר להם עזרא (נחמיה ח, ט—י), כי קדוש היום לאדוננו, ואמר אכלו מעדנים ושתו ממתקים כדי שתהא השנה שמנה ומתוקה עליכם ושלחו מנות לאין נכון לו, ודרשו רבותינו ז”ל (ביצה טו ע”ב) למי שלא הניח עירובי תבשילין... ובפרק שני דמס’ ערכין (י ע”ב) אמרינן דראש השנה ויום הכפורים איקרו מועד, ובסוטה (מא ע”א) גבי פרשת המלך קאמר, אי כתב רחמנא במועד, הוה אמינא ראש השנה דאיקרי מועד. וגם רבנו שמואל בר רבי חפני כתב שמנהג בשתי ישיבות, שאם חל ראש השנה בשבת, אומרים מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון את יום הזכרון הזה, זכרון תרועה מקרא קודש. וכן כתב רב פלטוי גאון ותתן לנו באהבה מועדים לשמחה חגים וזמנים לששון. ורב האי כתב, אין מנהג לומר חגים וזמנים לששון, וכן המנהג פשוט בזמן הזה בכל המקומות. ובאשכנז

עולם התפילות

ובצרפת נוהגים שלא לומר והשיאנו בראש השנה וביום הכפורים, ובשאר מקומות אומרים אותו. — את יום הזכרון הזה, על־פי ויקרא כג, כד. — יום תרועה. על־פי במדבר כט, א, לתיאור מפורט יותר של היום. ברם, כאשר ראש־השנה חל בשבת, אומרים "זכרון תרועה" כמובא במס' סופרים (פרק יט הל' ח), — אם חל ראש־השנה להיות בשבת, אינו אומר יום תרועה אלא זכרון תרועה, לפי שאין תקיעת השופר דוחה את השבת משום גזירה" (אבל אין אומרים יום זכרון תרועה, ראה השגותיו של ר"א ברלינר, ב, עמ' 62), ובדומה גם במס' ראש־השנה (כט ע"ב) "אמר ר' לוי בר לחמא אמר רבי חמא בר חנינא, כתוב אחד אומר שבתון זכרון תרועה וכתוב אחד אומר יום תרועה יהיה לכם, לא קשיא, כאן ביו"ט שחל להיות בשבת, כאן ביו"ט שחל להיות בחול". — ואין אומרים תיבת באהבה לפני "מקרא קודש זכר" וכו', כפי שנוהגים לומר בתפילת שלוש הרגלים, כי בעוד שמלת "באהבה" שברישא מוסבת על האהבה שבה נתן לנו ה' את המועדים, הרי היא מוסבת כאן על האהבה שבה עלינו לקבל את המועדים, וביום הדין נדחית אהבה זו מפני היראה הרבה שהיום מביא עמו. — מקרא קודש, כך נקרא ראש־השנה ויקרא כג, כד. — זכר וכו'. באשר למשמעות זכר ליציאת מצרים, בקשר לימים הנוראים, השווה למעלה ביאורנו לתפילה של חג הפסח. — ובאשר לאיזכורו של ראש־חודש, שבהכרח חל תמיד בראש־השנה, כבר נאמר במפורש בגמרא (עירובין מ ע"א), "אמר רבה, כי הוינן בי רב הונא, איבעי לך, מהו להזכיר של ראש חודש בראש־השנה, כיוון דחלוקין במוספין — אמרינן, או דילמא זכרון אחד עולה לכאן ולכאן? אמר לך, תניתוה... מאי לאו להזכיר? לא, להתנות". יתרה מזו, מתוספות (ראש־השנה ח ע"ב ד"ה שהחדש מתכסה בו) משמע שאזכרת ראש־חודש בראש־השנה אף אינה רצויה — "והשיב (הר"ר משולם) לרה"ק תם שלא אמר שאין בו (בר"ה) מוסף (של ר"ח) אלא מתכסה, שלא הזכיר הכא חטאת בקרא דמלבד כמו שהזכיר עולה, ועוד פי' מתכסה שאין מזכירין מוסף של ר"ח בתפלה... דמוטב שיבוא זכאי ויכפר על החייב" וכו', וכפי שכבר ביארנו למעלה בקשר למנהג תקיעת שופר בחודש אלול, וראה עוד להלן בביאורנו לתפילת מוסף.

באשר לציונו של ראש־השנה כ"זכרון תרועה" בויקרא כג, כד, שממנו נוצר השם "יום הזכרון" (וכך גם ב"יעלה ויבוא"), מפרש"ר הירש בביאורו לסידור התפילה — "זכרון, כמוהו כתרועה, הוא מעשה המוטל עלינו לעשותו. הוא הראייה לאחר, סקירת חיינו בעבר, שאחריו באה תרועה, הוא הקול שעלינו להפנותו — בשמו ית' — אלינו בשופר, הקול הקורא לנתיק מוחלט מן העבירות שבעבר, לעזיבת כל אשר אינו רצוי לפנינו ית'. ותביעה זו המופנית אלינו בשם ה' לתקן מעשינו, גם מניחה, שאף הוא ית' סוקר את חיינו בעבר ודן אותם, וכך הופך ראש־השנה ליום הזכרון משתי בחינות — יום שבו זוכרנו ה' זכירה שיש עמה משום סקירה ומשום דין, ויום שבו עלינו לזכור את עברנו ולהתבונן בו. והרי זה יום זכרון ה' וזכרוננו".

אלהינו ואלהי אבותינו, מלך על כל העולם כולו בכבודך, והנשא על כל הארץ ביקרך, והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך. וידע כל פעול כי אתה

קצר

תפילת מעריב / ראש-השנה

פעלתו, ויבין כל יצור כי אתה יצרתו, ויאמר כל אשר נשמה באפו: ה' אלהי ישראל מלך ומלכותו בכל משלה. (בשבת: אלהינו ואלהי אבותינו, רצה במנוחתנו) קדשנו במצותיך ותן חלקנו בתורתך, שבענו מטובך ושמחנו בישועתך, (בשבת: והנחילנו ה' אלהינו באהבה וברצון שבת קדשך, ויגוהו בה ישראל מקדשי שמך), וטהר לבנו לעבדך באמת, כי אתה אלהים אמת ודברך אמת וקים לעד. ברוך אתה ה', מלך על כל הארץ, מקדש (בשבת: השבת ו) ישראל ויום הזכרון.

או"א מלוך. קטע זה בא במקום הקטע "והשיאנו" שנוהגים לאומרו בתפילת שלוש הרגלים. ^{אבות ומועדים} המנהג לאמור קטע זה הונהג על-ידי רבי יצחק הלוי בוורמייזא בערך בשנת 1050 לספה"ע והתפשט משם לכל גרמניה וצרפת, וטעמו שלא לומר "והשיאנו" — כדי שלא לומר את הביטוי "את-ברכת מועדיך" המופיע שם, דבר שעל אודותיו היתה אותה המחלוקת בין הגאונים כמו באשר לביטוי "מועדים לשמחה" שכבר הזכרנו למעלה, והשווה ב"ח לטור אורח חיים סי' תקפב ד"ה אבל והשיאנו וכו' — "סברות אלו כולם כתבם הרא"ש סוף ר"ה, ולשון אבל חוזר אל מ"ש לעיל בסמוך, דמנהג פשוט שלא לומר ומועדים לשמחה, והיה עולה על לב דגם והשיאנו, שהיא ברכת מועדים, אין לאומרה, על כן אומר אבל בוהשיאנו עדיין מחלוקת, ובאשכנז ובצרפת אין אומרים אותו, אבל בשאר ארצות אומרים אותו וכו'. קטע זה שוב מדגיש את רעיון מלכות ה' האוניברסאלית השולט בראש-השנה, כך שהתפילה מסתיימת במחשבה על תכליתם זו של כל חיי העולם, חיים אלה שהחלו אי-פעם ביום ראש-השנה. — כל-העולם כולו. ביטוי כפול זה בא להדגיש היטב שאכן מוסבת תפילה זו על העולם כולו, וכפי שהדגיש ט"ז (סי' שפ ס"ק א), "ומהאי טעמא נראה לי נוסח התפילה בראש השנה מלוך על כל העולם כולו, דאמר כפל לשון, להוציא שלא נפרש על רובו". — והנשא, על-פי תהלים צד, ב. — והופע, על-פי תהלים פ, ב. — כל יצור, ביו"ד קמוצה, כמו "פעול", וכפי שכבר העיר ראב"ע. — אלהי ישראל מלך. במלכות ה' העתידה לבוא לא רק שהכל יכירו בו ית' כמלך העולם, אלא גם תהיה מקובלת תפישת הא-לוהות שישראל לימדו אותה מאז, והכל יעבדוהו כפי שישראל עבדוהו תמיד. יהיה זה מושג הא-לוהות היהודי, המושג הצרוף מכל השקפת-עולם זרה, אשר ימלא את העולם. — קדשנו וכו', כמו ביתר המועדים, אלא שבשבת מוסיפים "והנחילנו" וכו' לפני "וטהר לבנו", כדי להסמיק "לעבדך באמת" ו"כי אתה אלהים אמת". — כי אתה אלהים אמת. משפט זה שלפי מנהגים רבים אין אומרים אותו, פירושו לפי ר"י בער — אתה אלהים אתה הוא אמת, ואלו לדעת רש"ר הירש פירושו כמו — אתה הא-להים באמת. ודברך, על-פי תהלים קיט, פט. "והטעם שתקנו לומר בחתימה דברך אמת וקים לעד בתפילה ובקדוש היום, מפני שאומר במדרש תהלים (פסיקתא רבא), לעולם ה' דברך נצב בשמים לדור ודור אמונתך (תהלים קט, צ), וכתוב בתריה למשפטיך עמדו היום. אמר דוד לפני הקב"ה, דברך שהצבת לאדם הראשון לדון ולזכות ביום זה בניו וכו', ולכך תקנו לומר שיקיים דברו" (אבודרהם, סדר ערבית של ר"ה). ואולם כלבו מפרש — "לפי שאמר למעלה מזה, מלוך על כל העולם כולו וכו' עד ויאמר כל אשר נשמה באפו, אומר ודברך אמת וקים לעד, פירוש אתה הבטחתנו בכמה מקומות בעניין

עולם התפילות

הגאולה שתהיה לך לבדך המלוכה, ולכך אנו מבקשים שתאמת דברך, כי דברך אמת וקיים לעד, פיר' כשדן הקב"ה את אדם הראשון, שיתף מידת רחמים למידת הדין... והתנה לו שכך ידין את בניו במידת הרחמים, וזהו שאמר דוד, לעולם ה' דברך נצב בשמים, פירוש לעולם תהיה מידת רחמים, כי דברך נצב לעולם ואמונתך לדור ודור. אמר דוד לפני הקב"ה, רבש"ע, כשבראת עולמך, יצרתו במידת הרחמים, שנאמר ביום עשות ה' אֱלֹהִים ארץ ושמים, ובבריאת האדם — ויברא ה' אֱלֹהִים, אֱלֹהִים מידת הדין, ה' מידת הרחמים, ובהן תבנה עולמך. ובעת סלחת לאדם הראשון סרחונו, הבטחתו שתציב ותשמור דבר זה לדורות הבאים אחריו. ומהו הבטחה? אמר ר' סימון, אותו יום שסלח לו סרחונו לאדם הראשון — יום שבת ויום הכפורים היה, שהבטיח הקב"ה כי ביום זה יסלח עוונותיהם של ישראל, ויש אומרים יום שבת ר"ה היה, ועל הכל חלה דוד פני אֵל שיציב וישמור אותו הדבר לעמו לדורות, והיינו דחותמין בקדושת יו"ט של ר"ה ויוה"כ ודברך אמת וקיים לעד, שתעמיד אותו הדבר שהבטחת לאדם, שתשפט עולמך ברחמים. — מלך על כל הארץ וכו'. באשר לקשר בין ההכרה בה' כמלך העולם וההכרזה עליו כקדוש ישראל, השווה כרך ראשון עמ' קלו. — ויום הזכרון. מכיוון שאין לציין את הימים הנוראים בשם "מועדים", כאמור למעלה, וממילא גם לא כ"זמנים", תיבה שאינה אלא תרגומה של מועדים (השווה תרגום אונקלוס בראשית א, יד), לא באה כאן החתימה "והזמנים" כמקובל בתפילת הרגלים, אלא "יום הזכרון" (וביזה"כ — "יום הכפורים"), הציון המקובל לימים אלה.

חלקה האחרון של תפילת העמידה כולל עוד שתי הוספות — "וכתוב" (ראה למעלה ביאורנו ל"זכרנו") ו"בספר חיים" (בקטע "בספר חיים" מוסיפים הספרדים אחרי "פרנסה טובה" גם את המלים "וישועה ונחמה וגזירות טובות"). — נזכר ונכתב... לחיים טובים. החזרה שבסוף הקטע תמוהה. יש מפרשים אותה בפרשם את הקטע כולו כמורכב משני משפטים שהראשון בהם מסתיים ב"נזכר", והשני מתחיל ב"ונכתב" (ראה דרשות חתם סופר ח"ב, עמ' תשלד). ומטה משה (סי' תשצח) מבאר — "בספר עד ושלום י"ו תיבות, כנגד י"ו חיים בתמניא אפי, וסימן עץ חיים היא למחזיקים בה". אך מסתבר שלפחות החזרה על תיבת "ולשלום" באה כדי לקיים את דברי הגמרא (פסחים קד ע"א) "מעין פתיחתן סמוך לחתימתן". — בא"י עושה השלום, ראה ביאורנו בכרך ראשון, עמ' קסד. מקורות רבים נותנים מקום להנחה, כי זה היה נוסח חתימת הברכה גם במשך כל ימות השנה. ואלו בעלי הקבלה טוענים שאין מקום לשנות את החתימה הרגילה — "המברך את עמו" וכו' — משום שאין בתלמוד זכר לשינוי זה, ועל כן הם מבקשים להשתמש בנוסח "עושה השלום" בסופה של התפילה, ב"עושה שלום". על כל פנים, ביאורו של נוסח זה הוא, כי העובדה שה' עושה להם לישראל רחמים בדין, היא המביאה לידי שלום, ככתוב "והיה מעשה הצדקה שלום" (ישעיה לב, יז). ואלו רש"ר הירש מבאר, כי כל מחדל בקיום מצוה וכל עוול שאנו עושים, מרחיקים את השלום ומביאים קרע בחיינו הפנימיים והחיצוניים גם יחד. ה' המוכן להפליא לעשות ולבטל את התוצאות הבלתי-נמנעות של משגיגו, המוכן להחזיר לפנימיותו את הטוהר

והשמחה שאבדו, המוכן לחזור ולתקן את יחסנו אליו ית' ואל העולם הסובב אותנו, אם אמנם אנו עושים עצמנו ראויים לכך על-ידי תשובה אמיתית ויום-הכיפורים — הוא בוראו האמיתי של השלום; והשווה תשובתו המקיפה והמפורטת של ר"א פלקלס בשו"ת תשובה מאהבה ח"א סי' צ.

אחרי גמר התפילה והקדיש שאחריו מקדשים על היין, בהתאם לדברי רבי עקיבא (ראש-השנה לב ע"א) "מקרא קדש — זו קדושת היום". נוסח הקידוש הוא כמו זה של שלוש הרגלים, להוציא ציון שם החג וכפי שכבר ביארנו לקטע "ותתן לנו", ולהוציא משפט הסיום שבו משנים — במקום "ומועדי קדשך" וכו' אומרים "ודברך אמת" וכו', כמו בתפילה ובברכת ההפטרה. ובהקשר זה יש לציין את דברי בית יוסף (טור אורח חיים סי' תקפב) בשם תרומת הדשן "שיש לומר בקידוש ובתפילת ערבית זכרון תרועה אפילו כשחל (ראש-השנה) להיות בחול, משום דלילה לאו זמן תרועה הוא, אבל העולם לא נהגו כן, והטעם — משום דלא דמי לשבת, דהכא ההוא יומא זמן תרועה הוא למחר". ועוד כתב שם בית יוסף, בשם כל בו, "שהר"מ לא היה אומר ודברך אמת וקיים לעד, לא בברכות ההפטרה ולא בקידוש, ע"ד, והעולם לא נהגו כן". וכאן, כלומר בקידוש, גם אומרים ברכת שהחיינו, כפי שמכרעת הגמרא (עירובין מ ע"ב) אחרי שקלא וטריא, וכך גם פוסק רמב"ם (הלכות שבת פכ"ט הל' כג). והנימוק לומר שהחיינו גם בראש-השנה וביום-הכיפורים ולא רק בשלוש הרגלים הוא, שאף כי אין בהם משום שמחה, הרי הם נקראים ימים טובים (ראה למשל ראש-השנה פ"ד משנה א), ומכיוון שהם באים רק פעם בשנה, מן הראוי לקבלם במצב-רוח מרומם. ובירושלמי בא במפורש — "כל שכתב בו מקרא קדש — צריך להזכיר בו זמן" (פסחים פרק י משנה ו).

ומסיים רבנו יעקב (טור אורח חיים סי' תקפב) "ונפטרינן לבתייהם לשלום, נוהגין באשכנז כל אחד מבקש לחברו ואומר לו, תכתב בשנה טובה", ומהרי"ל ממליץ להשתמש בברכה זו או בדומה לה בכל אגרת שלום החל בראש-חודש אלול (תחילת הלכות ימים נוראים). יש המציעים שלא להסתפק ב"תכתב" ולהוסיף "ותחתם" כדי לרמוז בזה שרואים במתברך משום צדיק גמור, על-פי דברי הגמרא (ראש-השנה טז ע"ב) "שלושה ספרים נפתחין בראש השנה ... צדיקים גמורים נכתבין ונחתמין לאלתר לחיים", ומטעם זה אין חוזרין ומברכים ביום ב' דראש-השנה. ואולם גם יש שאומרים לא לומר "ותחתם", ולחזור ולברך "תכתב" גם ביום השני, והוא משום שתשובה עשויה לשנות את גזר-הדין בימי התשובה, והוא ייחתם לטובה ביום-הכיפורים.

תפילת שחרית, קריאת-התורה ותקיעת שופר

ראש-השנה נמנה עם חמשת הימים שבהם נכון הוא להשכים לתפילה מן הרגיל, וראה ביאורנו להושענא רבה. עם זאת קבע רמ"א (בשם מהרי"ל) "ומאריכים בפיוטים ותפילות עד חצות" (שו"ע אורח חיים, סי' תקפד סעיף א), והוא כדי לקיים את מאמרו של רבי יהושע (ביצה טו ע"ב) "חלקהו — חציו לה' וחציו לכם". ומגן אברהם (שם סי' תקפד ס"ק ד) מרחיב ומדייק — "עד חצות לכל הפחות, וכן כתוב בים של שלמה בביצה שבראש-השנה יכול להאריך יותר מחצות, אם לא כשחל בשבת; ונראה לי דוקא בפיוטים ותפלות, ולא בניגונים". ובדומה כתב גם עטרת זקנים (שם סי' תקצו) "ואין מתענין בראש השנה, דכתיב בנחמיה סי' ח' ויבא עזרא וגו' מן האור עד מחצית היום, ואותו יום ראש השנה היה, ואחר כך אמר, אכלו משמנים וגו', מכאן נראה לי דמותר להתענות בראש השנה ולהתפלל עד חצות, אף-על-גב דבשבת ושאר ימים טובים אסור, כנ"ל".

גם המנהג לומר בניגון חגיגי את מלת "המלך" שבסוף גשמת, מקורו אצל מהרי"ל — "בראש השנה מתחיל המלך היושב, ואמהר"י סגל, יתחיל (הש"צ) בחשאי וילך וירם קולו במתון, כדי שישמע במורא ובאימה" (מנהגי מגנצא במהרי"ל, תחילת תפילת ר"ה) ומונעים מן הש"צ להאריך לנגן בפיוטי היוצרות וכתוצאה מזה לומר קריאת-שמע אחר זמנה, ואלו תפילת יהי רצון של הש"צ יש לומר לפני ברוך שאמר, שהרי אחרי ברוך שאמר אסור להפסיק בכל דרך שהיא. כדי להבליט ענין מלכות ה' בראש-השנה וביום-הכיפורים ממליץ רוקח לומר בימים אלה "המלך יושב על כסא" וכו', ולא "היושב", כפי שאומרים בשאר שבתות וימים טובים, כי בעוד שהנוסח האחרון הוא מעין שבח — המלך אשר יושב וכו', הרי יש בנוסח הראשון משום הכרזה שהמלך יושב (למשפט) על כסא רם וגשא עתה, בשעה זו — "בראש השנה וביוה"כ יושב על כסא... לכך סמך מלך יושב על כסא דין בר"ה (יושב מלא)". ברם, יעב"ץ כותב בסידורו (עין ג עין יעקב בתפילת השחר, ס"ק ג) "קצת קהילות אשכנזים נוהגין לומר בר"ה וביוה"כ יושב על כסא בלי ה"א, והוא דקדוק קלוש", ואין נוסח זה אצל מהרי"ל. — באשר לשינוי סדר המלים בקטע הבא — "בפי ישרים" — באופן שיתקבלו השמות יצחק ורבקה, ראה למעלה ביאורנו לתפילת שבת. גם מצביעים על כך ששינוי זה בסדר המלים צריך להזכיר את המהפך שהשיגה בשעתה תפילתם של יצחק ורבקה (בראשית כה, כא), וכדברי רבי יצחק (יבמות סד ע"א), "למה נמשלה תפילתן של צדיקים כעתר? מה עתר זה מהפך התבואה ממקום למקום, כך תפילתן של צדיקים מהפכת מידותיו של הקב"ה ממדת רגזנות למדת רחמנות". אחרי "ברכו" מוסיפים פיוטים, ובזה מן הנכון שכל ציבור ינהג כמנהג אבותיו. — והחיות ישוררו. בתוספות (ערכין י ע"ב ד"ה אמרו מלאכי השרת)

קצח

תפילת שחרית, קריאת-התורה ותקיעת שופר

מובא "...ולכך אומר ר"י דבר"ה וביזה"כ אין לדלג והחיות ישוררו וכרובים יפארו", וכך גם בספר המנהגים לרבנו יצחק אייזיק טירנא — "אבל אומרים והחיות ישוררו כמו ואופנים". ואולם יעב"ץ בסידורו (עין יעקב בתפלת השחר. ס"ק ח) חולק וכותב "ואין לומר והחיות בר"ה וי"כ, כך הוכחתי בהשמטת לח"ש שנדפס משמי בתוך פי' הרא"ש על זרעים דלא כהתוס', יעויין שם דברים נחמדים". לעומת זאת מודים הכל שאין אומרים בראש-השנה פיוטי זולת (אחרי אמת ויציב), והטעם העיקרי לכך, משום שקטע זה מתאר את ה' כמלכו של עולם, ועל כן אין להפסיק אותו בראש-השנה. ועוד. חמישה-עשר ביטויי השבח שבקטע זה מכוונים כנגד חמש-עשרה הפעם שבאה מלת "כפר" בקריאת-התורה של יום-הכיפורים (ויקרא פרק טז), ואלו החזרה המשושה על תיבת "אמת" שבקטע רומזת לבריאת העולם שנסתיימה בראש-השנה (כמובא בכרך ראשון, עמ' קכב). משום כל הטעמים האלה גם יחד אין להכניס בו בקטע זה כל שינוי בראש-השנה. גם בקרובות אין אומרים כמה פיוטים שרגילים לאומרים ביום-טוב, כמו חי וקים וא-ל נא, והוא מן הטעם שבגללו גם אין אומרים הלל בראש-השנה — "טעם אחר שאין אומרים זולת והלל וחי וקיים וא-ל נא [בר"ה ויו"כ], לפי שספרי מתים וספרי חיים פתוחים, וחרדים מפני אימת יום הדין" (ספר המנהגים, ובדומה במהרי"ל).

תפילת העמידה של שחרית היא זו של ערבית (באשר למחלוקת בין ר"ן לבעל המאור, בדבר מספר הברכות בתפילות העמידה של ראש-השנה, אם שבע אם תשע, ראה שו"ע אורח חיים סי' תקפב, פרי חדש ס"ק א — "ולאפוקי מדעת בעל המאור דסבירא ליה דמעיקרא דדינא אין בר"ה ז' ברכות אלא תשע הן לעולם בין בערבית בין בשחרית בין במוסף בין במנחה, וליתא, דליכא ט' ברכות אלא בתפילת המוספין, וכן כתב הרמב"ם וכן פשט המנהג").

אבינו מלכנו, חטאנו לפניך.
אבינו מלכנו, אין לנו מלך אלא אתה.
אבינו מלכנו, עשה עמנו למען שמך.
אבינו מלכנו, חדש עלינו שנה טובה.
אבינו מלכנו, בטל מעלינו כל גזרות קשות.
אבינו מלכנו, בטל מחשבות שונאינו.
אבינו מלכנו, הפר עצת אויבינו.
אבינו מלכנו, כלה כל צר ומשטין מעלינו.
אבינו מלכנו, סתום פיות משטינינו ומקטרגינו.
אבינו מלכנו, כלה דבר וחרב ורעב ושבי ומשחית ועון ושמד מבני בריתך.
אבינו מלכנו, מגע מגפה מנחלתך.
אבינו מלכנו, סלח ומחל לכל עונותינו.
אבינו מלכנו, מחה והעבר פשעינו וחטאתינו מנגד עיניך.
אבינו מלכנו, מחוק ברחמיך הרבים כל שטרי חובותינו.
אבינו מלכנו, החזירנו בתשובה שלמה לפניך.
אבינו מלכנו, שלח רפואה שלמה לחולי עמך.
אבינו מלכנו, קרע רוע גזר דיננו.
אבינו מלכנו, זכרנו בזכרון טוב לפניך.

עולם התפילות

אבינו מלכנו, כתבנו בספר חיים טובים.
אבינו מלכנו, כתבנו בספר גאולה וישועה.
אבינו מלכנו, כתבנו בספר פרנסה וכלכלה.
אבינו מלכנו, כתבנו בספר זכויות.
אבינו מלכנו, כתבנו בספר סליחה ומחילה.
אבינו מלכנו, הצמח לנו ישועה בקרוב.
אבינו מלכנו, הרם קרן ישראל עמך.
אבינו מלכנו, הרם קרן משיחך.
אבינו מלכנו, מלא ידינו מברכותיך.
אבינו מלכנו, מלא אסמינו שבע.
אבינו מלכנו, שמע קולנו, חוס ורחם עלינו.
אבינו מלכנו, קבל ברחמים וברצון את תפלתנו.
אבינו מלכנו, פתח שערי שמים לתפלתנו.
אבינו מלכנו, זכור כי עפר אנחנו.
אבינו מלכנו, נא אל תשיבנו ריקם מלפניך.
אבינו מלכנו, תהא השעה הזאת שעת רחמים ועת רצון מלפניך.
אבינו מלכנו, חמול עלינו ועל עוללינו וטפנו.
אבינו מלכנו, עשה למען הרוגים על שם קדשך.
אבינו מלכנו, עשה למען טבוחים על יחודך.
אבינו מלכנו, עשה למען באי באש ובמים על קדוש שמך.
אבינו מלכנו, נקום נקמת דם עבדיך השפוך.
אבינו מלכנו, עשה למענך אם לא למעננו.
אבינו מלכנו, עשה למענך והושיענו.
אבינו מלכנו, עשה למען רחמיך הרבים.
אבינו מלכנו, עשה למען שמך הגדול הגבור והנורא, שנקרא עלינו.
אבינו מלכנו, חננו ועננו, כי אין בנו מעשים, עשה עמנו צדקה וחסד והושיענו.

אבינו מלכנו. תפילה זו, כך מביא רש"י בפרדס, אינה אלא הרחבתה של תפילתו של רבי עקיבא, תפילה שעליה מספרת הגמרא (תענית כה ע"ב), "שוב מעשה ברבי אליעזר שירד לפני התיבה ואמר כ"ד ברכות ולא נענה. ירד רבי עקיבא ואמר, אבינו מלכנו אין לנו מלך אלא אתה, אבינו מלכנו למענך רחם עלינו — וירדו גשמים. הו' מרנני רבנן, יצתה בת קול ואמרה, לא מפני שזה גדול מזה, אלא שזה מעביר על מדותיו וזה אינו מעביר על מדותיו". כיוון שראו חכמינו, כך מוסיף שם רש"י, שתפילה זו נענתה, הוסיפו בקשות עליה ויסדוה לאומרה בעשרת ימי התשובה.

העובדה שהבקשות הנוספות האלה נבחרו ונוסדו על-פי מתכונת בקשותיה של תפילת שמונה-עשרה, הביאה לידי כך שקבעו מקומה של תפילת אבינו מלכנו מיד אחרי שמונה-עשרה, ושם אכן היא נאמרת בעשרת ימי התשובה. "ואומרים אבינו מלכנו חטאנו לפניך שהוא נתייסד מפי ר' עקיבא, כנגד ברכות אמצעיות של שמונה-עשרה, כי שלוש הראשונות ושלוש האחרונות כבר אמרנום, ואלו הם כנגד האמצעיות, שאבינו מלכנו חנינו ועננו — כנגד חונן הדעת, החזירנו בתשובה — כנגד הרוצה בתשובה, סלח ומחל — כנגד סלח לנו... שמע קולנו — כנגד שומע תפלה, והוסיפו עליהם שאילת צרכי רבים; ואם הוא שבת, אין אומרים

תפילת שחרית, קריאת התורה ותקיעת שופר

אבינו מלכנו. יש אומרים הטעם מפני שהוא תחינה והרעה בפה, ואין מריעין בשבת... אבל נראה לי הטעם כמו שכתבתי, שלא נתייסד אלא כנגד האמצעות שעיקר תיקונם לא היה אלא בחול" (לבוש אורח חיים סי' תקפד). ואמנם ניכר מתוך התוכן והסדר של משפטי התפילה, כי תבניתה של שמונה-עשרה היתה לנגד עיני מחבריה, רק שקבעו את המשפט א"מ חננו ועננו — הבא כנגד ברכת חונן הדעת — בסוף. משום שיש בו לשון תחינה, ועל כן מקומו אחרי תפילת העמידה כמו תחנון (השווה ביאורנו בכרך הראשון, עמ' קעד). וכמו זה יש לאומרו בלחש. ואולם לפי תניא (תניא רבתי סי' עד) ושבלי הלקט (סי' רפז) באה תפילת "אבינו מלכנו" במקום הלל, וזוהי הסיבה לאמירתה, כמו הלל, בסוף שחרית. ובאשר לאי-אמירת הלל בימים הנוראים, כבר הסבירה ר' אבהו (ראש השנה לב ע"ב). "אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה, רבונו של עולם! מפני מה אין ישראל אומרים שירה לפניך בראש השנה וביום הכפורים? אמר להם, אפשר מלך יושב על כסא דין, וספרי חיים וספרי מתים פתוחים לפניו, וישראל אומרים שירה?" וט"ז מעיר לתשובה זו (שו"ע אורח חיים סי' תקפז ס"ק א), "ואף על גב שאנו בטוחים שגצא זכאים בדין, מכל מקום צריך להיות ירא וחרד מאימת הדין, ועל-ידי כך נזכה לזכות".

וכיוון שתפילת אבינו מלכנו נוסדה על-פי מתכונתה של תפילת העמידה, צריך לומר גם אותה בעמידה, ובכוונה מיוחדת. אך מאותו הטעם גם אין אומרים אותה, כאשר ראש-השנה חל בשבת, כשם שאין אומרים תפילת שמונה-עשרה של חול בשבת. טעם נוסף לכך הוא שעניינה של תפילה זו — בקשות פרטיות (בעוד שהפיוטים מוסבים על עניינו של הכלל), ומשום שהיא אינה במסגרתו של סדר התפילה העיקרי, ומטעם זה כבר אין אומרים אותה אז בתפילת מנחה בערב שבת. ברם, בית יוסף אף משיג על אמירת פסוקים מסוימים של אבינו מלכנו אפילו כשראש-השנה אינו חל בשבת — "נוהגין בקצת מקומות לומר בראש-השנה אחר התפילה אבינו מלכנו חטאנו לפניך. וכתב הכלבו שהטעם משום דגרסינן בפרק ג' דתענית (כה ע"א)... הוסיפו עליו דברי בקשות ותחנונים, וקבעוה לעשרת ימי תשובה עכ"ל. ונראה לי דשאר בקשות שאומרים באבינו מלכנו, אומרים בראש-השנה, אבל חטאנו לפניך וכל כיוצא בו, דבר שיש בו הודאת חטא, אין אומרים, מהטעם שאין אומרים וידוי בראש-השנה. וכתב הר"ן בפרק ד' דראש-השנה, כשחל ראש-השנה להיות בשבת, אין אומרים אותה, והרשב"צ כתב בתשובה — המנהג הוא לומר אבינו מלכנו בין בראש-השנה בין בשבת בינתיים בין ביום הכפורים שחרית ומנחה, ואף על פי שהר"ן לא כתב כן, טועד היה במנהג מקומו, כמו ששמענו מתלמידיו פה אל פה, וכל אלה הדברים תלויים במנהג, והמשנה אין רוח חכמים נוחה הימנו, עכ"ל" (טור אורח חיים, סי' תקפד ד"ה נוהגין). ואכן, בסידור יעב"ץ נתונים הפסוקים "חטאנו לפניך", "סלח ומחל לכל עונותינו", "מחוק ברחמך הרבים כל שטרי חובותינו" בסוגריים. מנהג זה שלא לומר פסוקים שיש בהם משום הודאת חטא, מסתמך על דברי השל"ה (מס' ראש השנה, עמוד הדין) "והיה מן הראוי שיתודה, אמנם אמרו

בזהר שלא להזכיר בראש־השנה שום חטא ועון ופשע, וזה לשון תולעת יעקב, שנינו בפרק בתרא דראש השנה, אין מזכירין מלכויות זכרונות ושופרות של פורענות, והמזכיר אותם ביום ראש השנה שמדת הדין מתוחה, גורם שיזכרו עונותיו ויריעו מזלו, ומטעם זה קבלו אנשי אמת שלא נזכר ביום הזה בתפילתנו שום חטא ועון ואשמה ורשע מכל מה שחטאנו לפניו, שלא ליתן פתחון פה לשטן העומד במארב חצרים, פן מצא לו עדים באיבה, והציל ענינו — וסמוכה על מה שכתוב, אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני, אשמרה לפי מחסום בעד רשע לנגדי, עכ"ל. אמנם בזהר לפי פינחס משמע להיפך, דאיתא שם... וע"ד אצטריך לבר נש לפרשיה חוביה כל חד וחד כמה דאיהו בגין דמאן דמפרש חטאוי לא אתמסר דינוי אלא בידא דמלכא קב"ה בלחודוי... ונראה שיש לחלק בין הזכרת הוידוין בתפילה למה לא יזכר... אבל להתודות בלא תפלה יתודה... ולפי זה גם יש מקום להכות על הלב באגרוף, כמו בשעת וידוי. אבל הוא גם מסתמך על דברי מגן אברהם (אורח חיים סי' תקפד ס"ק ב) "...ובפירוש המחזור ראיתי שמפרש אבינו מלכנו חטאנו לפניך, כלומר אבותינו חטאו שעבדו עבודת גלולים, ואנו אין לנו מלך עולם אלא אתה, לכן עשה עמנו למען שמך, ע"כ, ובוזה נתישב מנהגנו שאומרים אותו בראש השנה", אלא שלפי זה אין מקום להכות על הלב בשעת אמירת חטאנו לפניך.

נוסחי תפילת אבינו מלכנו המסורים בידנו הם שונים ביותר. ר' יעקב בעל הטורים כותב (טור אורח חיים סי' תרב) "ובאשכנז נוהגין לומר בוקר וערב אחר סיום שמונה עשרה אבינו מלכנו על אלפא ביתא...". והרי זה סדר שאינו יזוע לנו. הנוסחים המקובלים הורכבו על־פי רוב מגירסת מחזור ויטרי וסידור רב עמרם גאון. ומכל מקום, ריבוי הנוסחים הביא לידי כך שבמדינות השונות התפתחו נוסחים שונים ביותר ואף השתרשו. ולא בכדי כתב משה (סי' תתא) "אבינו מלכנו חטאנו לפניך בגימטריה עקיבא בן יוסף יסד בזה ויסדו כנגד י"ח ברכות התפילה... אך בויתרי משמע כי הוסיפו על ר' עקיבא, וזה לשונו — נהגו לומר מימות ר' עקיבא כדמפרש בתענית, והוסיפו עליו כמו א"מ חננו ועננו ודומה לו, וכל המרבה בשבחות הרי זה משובח מא"ל מלך גדול בתשבחות...". ואכן מונים חמישים ושלושה פסוקים שונים של אבינו מלכנו בסידורים ובכתבי־יד. בתפילת הספרדים מהם כ"ט, בתפילת האשכנזים — ל"ח, ואלו נוסח פולין מונה מ"ד פסוקים. ואולם ברוב המהדורות בנוסח אשכנז ופולין גירסה בת ל"ז פסוקים (חוץ מן הפסוק האחרון), והוא זכר לל"ז השנים — גילו של יצחק אבינו בשעת עקידתו. הפסוק הראשון מכיל רמז למייסדה של התפילה שכן הגימטריה שלו זהה עם הגימטריה של המשפט "עקיבא בן יוסף יסד זה".

אבינו מלכנו... לפניך. באשר לשימוש הרב בכינויים אבינו מלכנו בתפילות עשרת ימי התשובה, השווה ביאורנו בכרך הראשון, עמ' קלט, ובאשר לתוספת "לפניך" — שם עמ' קמ. ורש"ר הירש מבאר: היותו של ה' אבינו ומלכנו, בהיותו אבינו — שומר לנו את אהבתו, ובהיותו מלכנו — תובע את ציותנו לו ומולך בגורלנו, זוהי ההכרה המכוונת אותנו בעשרת ימי התשובה שוב ושוב אליו ית',

אל רגליו, כבנים וכעבדים. — חטאנו לפניך, טעויות עברנו הנמשכות לתוך ההווה הן גורם וסיבה לגלות המרה שלגאולה ממנה עדיין אנו מצפים. — אין לנו חרף התרחקות פנימית וחיצונית זו אין לנו מלך אלא אתה, לכוון את חיינו ולעצב את גורלנו, ועל כן עשה עמנו, אנו מצפים רק לך לעיצוב עתידנו ופונים אל שפע דרכי השגחתך האוהבת אשר שמך הוא ערובה להן. — שנה טובה, ביטוי זה כולל כל מה שאנו מצפים לו מן העתיד. עתה בא תורן של המשאלות הפרטיות הקרובות אל לבנו. — גזרות קשות, אך טבעי שתבלוט בהן הבקשה לביטולן של כל הגזירות הקשות. ואופייני להימצאותנו בגלות הארוכה הוא שתחילה אנו כופלים ומשלשים את הבקשה לישועה מן הסכנות המאיימות עלינו מצד איבתה של האוכלוסיה שבקרבה אנו שוכנים — "בטל", "הפר", "כלה", ולפי נוסח המקובל במקומות אחדים גם "סתום". נסיונותיו העצובים של ההווה מוכיחים, כמה מוצדקות הן בקשות אלה וכמה חפוזת ושטחית היא המחשבה לראות במחיקתן של תפילות אלה מן הסידור תביעה החולמת את רוח הזמן. רק עתה באות — במלים "כלה", "מנע" ו"שלח" — גם משאלות להסרת סבל פיזי, ובמלים "חרב", "שבי" ו"משחית" — הצלה מפני תלאות חברתיות שאינן נובעות דווקא מאיבה המופנית כלפי יהודים. — החזירנו בתשובה, נראה שרעיון עמוק הוא זה שהביא לידי העמדת הבקשה לסיוע במאמצינו לתיקון עצמי, לחזרה בתשובה, רק אחרי הבקשות להסרת סבל וסכנה חברתיים ופיזיים, בשעה שהיינו מצפים לבקשה כזאת לפני כל אחרת, שהרי בידוע הוא שתיקון מצבנו מותנה בתיקון עצמנו. כי הנה הראה לנו נסיון החיים, ההיסטוריה, שבעקבות שיפור במצבנו החיצוני באה לרוב נסיגה במצבנו הפנימי, וכבר הוכחה נכונותו של המאמר "חזר הקב"ה על כל מדות טובות ליתן לישראל ולא מצא אלא עניות... היינו דאמרי אינשי, יאה עניותא ליהודאי כי ברזא דסומקא לסוסיא חיורא" (חגיגה ט ע"ב). כי אכן, בסבל הגלות אנו שומרים אמונים, בשעה של שפל פיזי וחברתי אנו מבטיחים לשוב בתשובה, ואילו אושר לאומי מערער את נאמנותנו, ושיפור במצבנו הפיזי והחברתי מיצל על התשובה המובטחת. ומסתבר שאמנם בא מקומה של הבקשה על סיוע לתשובה שלמה — אחרי הבקשות לתיקון סבלותינו — להזכירנו חולשה זו הגורמת לאסוננו הלאומי, היא החולשה שאין אנו מסוגלים לשאת באושר. — כתבנו בספר. פסוקים כמו "מחני נא מספרך אשר כתבת" (שמות לב, לב) ודומיהם — מלאכי ג, טז; תהלים נו, ט; שם סט, כט — מראים שכל היש, ישותו באה לו מדבר השם, וכל המתהווה — עליפי דברו הוא מתהווה, כך שאפשר לראות בבריאה כולה ובכל התהוות את תוכנו של "ספר השם". מכאן שפירושו של "כתבנו בספר חיים טובים" הוא — מנה אותנו עם אלה שיזכו לחיים טובים על-ידי עשייתך שלך. — נקוט לענייננו, ראה למעלה, ביאורנו לקטע אב הרחמים, בתפילת שחרית של שבת. — כלה, מנוקד בפתח וצרי, ופירושו כליון מוחלט, כמו "יבשו יכלו שטני נפשי" (תהלים עא, יג), ולא בכ"ף שוואית כפי שמנוקד מחזור ויטרי, ופירושו — להסיר, כמו "אתה ה' לא-תכלא רחמיך ממני" (שם מ, יב). — מנע, "מהר"ם בעידן ריתתא אמר עצור מגפה" (אוצר התפילות, עץ יוסף), כצורה מחוזקת של "מנע"

(השווה במדבר יג, יג), ונראה שר"י בער לא ראה מהר"ם זה. — החזירנו, ראה ביאורנו בכרך הראשון, עמ' קמ. — סלח ומחל. מחילה היא דרגה גבוהה ושלמה מסליחה, ועל כן מקום הבקשה למחילה אחרי הבקשה לסליחה, וכפי שעשה דוד מלך ישראל — "דריש ר' דוסתאי דמן בירי, למה דוד דומה? לסוחר כותי (רש"י — דרכו לפנות את סחורתי מעט מעט ולהעמידה על דמים מועטים). אמר לפניו, רבונו של עולם, שגיאות מי יבין — שביקי לך, ומגסתרות נקני — שביקי לך, גם מזדים חשוך עבדך" (סנהדרין קז ע"א). ולא בכדי הולם הסדר שבכאן לסדר שבברכת סלח לנו שבתפילת שמונה-עשרה. ואולם הספרדים אומרים "אבינו מלכנו, כתבנו בספר מחילה וסליחה וכפרה", ובשערי תשובה (אורח חיים סי' תקפד) מגן על גירסה זו. — חטאותינו ופשעינו. אף-על-פי שהכל מסכימים, כי חטא הוא העבירה שבשוגג ופשע — העבירה שבמזיד, והסדר צריך אפוא להיות, לפי הכלל שהזכרנו קודם, חטאותינו ופשעינו, וכפי שהוא אמנם ברוב הנוסחים, מצדיק של"ה את הסדר ההפוך, והוא משום שעל-ידי תשובה אמיתית הופכים פשעים לחטאים, כתפילתו של משה רבנו לפני הקב"ה — "רבונו של עולם, בשעה שישאל חוטאין לפניך ועושין תשובה, עשה להם זדונות כשגגות" (יומא לו ע"ב). — מחק... כל שטרי. ראה בסידור עבודת ישראל, שם מצדיק ר"י בער חי"ת פתוחה וגם חי"ת חלומה בתיבת "מחק", וכן בניקודה של תיבת "שטרי" — בשי"ן שוואית (וטי"ת קמוצה) או בשי"ן חרוקה. — קרע רע גזר דיננו. מגן אברהם (אורח חיים סי' תקפד ס"ק ג) מחבר את התיבות "קרע רע — מרכא טיפחא", ואלו ט"ז (שם סי' תרכב ס"ק ו) כותב, "נראה לי שיש לומר רוע גזר בנשימה אחת, דשייכים להדדי, דהיינו שיקרע הוא ית' רוע שיש בגזירה, ומה שנשאר בגזירה יהיה לרחמים... וכן ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזירה הוצ' גם כן בדרך זה", וכך גם רוב מפרשי התפילה. — זכור. לפי ר"י בער יש לנקד בשווא וחולם, שכן הניקוד השכיח — זי"ן קמוצה — אינו מביא לידי ביטוי מלא את לשון הבקשה כמו צורת הציווי. — כתבנו. לפי נוסח אשכנז ולפי נוסח פולין מוזכרים כאן חמישה "ספרים", והם כנגד חמישה חומשי תורה, הן מבחינת המספר הן מבחינת התוכן. אך יש שאומרים באחרונה "ספר גאולה וישועה", אף-על-פי שהוא כנגד ספר שמות, וכך כדי לקשור פסוק זה אל "אבינו מלכנו הצמח לנו" וכו'. אחרים מקדימים כבר למקום השני את הפסוק "א"מ כתבנו בספר זכויות", אף כי הוא מכוון כנגד ס' דברים שבו מתוארות זכויותיו של משה רבנו, והוא כדי להדגיש את אפסותם של חיי אנוש, שהרי גם משה רבנו, הגדול באדם, נכנע למר המוות, ורק זכויותיו נותרו לנצח, בלא שינוי. על כן הם אומרים פסוק זה מיד אחרי "ספר החיים", המכוון כנגד ס' בראשית, הספר שבו מתוארת תהילת כל חיים. לרוב בא במקום האחרון הפסוק "כתבנו בספר סליחה ומחילה", המכוון כנגד ס' ויקרא שבו כלולות הלכות רבות העוסקות בכפרת עוון, ולפי שהכפרה היא עניינו העיקרי של יום-הדין. ואף כי גם כאן שייך, לגבי סדר התיבות סליחה ומחילה, הכלל שהזכרנו בקשר לפסוק "סלח ומחל", מקדימים כאן תיבות "מחילה", "דהספר נקרא מחילה וסליחה" (מהרי"ל). — קרן, השווה ביאורנו בכרך הראשון, עמ'

קנד. — תהי השעה וכו', השווה יבמות עב ע"א — "קא משמע לן דעת רצון מילתא היא". — עשה. פסוק זה ושלושת הפסוקים שאחריו הבאים להזכיר זכרם של קדושי ישראל, דומה שהם תוספת מאוחרת, כנראה מן הזמן שאחר הפרעות שערכו הצלבנים (1096 לספ"ה ע), שכן אינם בכתב-יד קדומים לתקופה זו. — נקום לעינינו. המלה "לעינינו" נמחקה במהדורות רבות, בשל הצנזורה. — עשה למענך וכו'. "אמר רבי שמואל בר נחמני, פעמים שהוא עושה בעבור שמו הגדול, ופעמים שהוא עושה בעבור שמו ונחלתו, בחו"ל — בעבור שמו ונחלתו, בארץ — בעבור שמו הגדול" (ילקוט שמעוני ב, רמז קיז).

קריאת התורה

משלבים בתפילות המקובלות בשעת הוצאת ספרי-התורה מן הארון את הפסוק "ה' ה' אֵל רחום" וכו' ואת התחינה "רבנו של עולם" שמקורה בסידור שערי ציון, אך בקהילות רבות אין אומרים אותה כאשר ראש-השנה חל בשבת. בפסוק "אחד אֱלֹהֵינוּ" משנים ואומרים "קדוש ונורא שמו" — "וחזור ואומר אחד אֱלֹהֵינוּ, גדול אדונונו, קדוש הוא; אחד אֱלֹהֵינוּ, גדול אדונונו, קדוש ונורא שמו; כנגד ג' אבות, ויש אומרים — כנגד ג' קדושות" (מס' סופרים פי"ד הלכה י). ובמטה אפרים כתב (סי' תקפד ס"ק יז), "ראוי לכל גבר ירא ה' שיהיה לו עליה בימים הנוראים ואף במקומות שמוכרים מצות יקנה אותו בדמים כפי יכולתו. ואדרבה, יש עלוי יותר במצוה שבאה אליו בדמים ממצוה שבאה לו חנם".

תוכנה של קריאת-התורה כבר נקבע בתלמוד. "בראש השנה — בחדש השביעי (במדבר כט, א), ומפטירין — הבן יקיר לי אפרים (ירמיה לא, יט), ויש אומרים — וה' פקד את-שרה (בראשית כא, א) ומפטירין בחנה (שמואל א' ב, א), והאידנא דאיכא תרי יומי, יומא קמא כיש אומרים, למחר — והאֱלֹהִים נסה את-אברהם (בראשית כב, א), ומפטירין הבן יקיר" (מגילה לא ע"א). והטעם לקריאתן של פרשיות אלה ביום הראשון — "לפי ששתיהן (כלומר שרה וחנה) נפקדו בראש השנה, כדאיתא פרק קמא דראש השנה, דף יא ע"א" (רבנו נסים). ביום הראשון עולה אפוא וחזור ועולה עניין הזכרונות במובן ההשגחה האֱלֹהִית על כל פרט ופרט. הקריאה של היום השני מבליטה משמע אחר של זכרונות — בקשתנו שיזכור לברואיו את חסדם ביום הדין, ועל כן קוראים את המשך הפרשה שנקראה ביום הראשון, דהיינו פרשת עקידת יצחק, ומפטירין בירמיה, בפרק שבו בא הפסוק "זכרתי לך חסד נעורייך".

מעלים לתורה חמישה קרואים, כמו בכל יום-טוב, ולמפטיר קוראים מתוך ספר שני, בשני הימים, את פרשת קרבנות היום (במדבר כט, א—ו), ואין קוראים פרשת שור או כשב (ויקרא כב, כז) אף-על-פי שקריאתה נקבעת במפורש במשנה (מגילה ל ע"ב), כפי שמפרש שם רש"י (וראה למשנה זו תפארת ישראל, אות לו). ובמרדכי הסבר לדבר — "אין לתמוה למה לא יתחיל בתחילת פרשת המועדות שור או כשב, כמו שעושין בפסחא או בחג, דיש לומר בפסח ובסוכות ראוי לקרות כל פרשת המועדות לפי שהם רגלים, ועוד, דמתנות עניים דכתיב מיקמי בחדש השביעי שייכי

עולם התפילות

טפי לפסח שהוא תחילת הקציר, ולסוכות דהוי זמן האסיף, ומה שייכי לראש השנה? — בברכת הסיום של ההפטרה מזכירים את היום, כפי שעושים בכל המועדות, שכן היום הוא הגורם לקריאת ההפטרה. ומזכירין את היום בנוסח הבא בקטע "ותתן לנו" שבתפילת העמידה, ואין מזכירים שם ביטויי שמחה. ולעומת זאת אומרים בברכה זו "ודברך אמת וקיים לעד" וכמובא בבית יוסף (טור אורח חיים סי' תקפב), "וכתב עוד הכלבו שהר"מ לא היה אומר ודברך אמת וקיים לעד, לא בברכת ההפטרה ולא בקידוש, ע"כ, והעולם לא נהגו כן". ובדרכי משה — "ואין לומר ודברך מלכנו אמת וכו' אלא ודברך אמת".

תקיעת שופר

על-פי סדר התפילה בא עכשו מקומה של תקיעת שופר שעליה נצטוונו בתורה — ויקרא כג, כג ובמדבר כט, א. אמנם לא מדובר בשני מקומות אלה בתקיעה בשופר דוקא, ולא מוזכר שם אלא דבר כולל — תרועה, אלא שאנו לומדים מצוות תקיעת שופר בראש-השנה ממצוות שופר תרועה ביובל (ויקרא כה, ט).

מכיוון שהתורה חוזרת בשלושה מקומות אלה על מצוות התרועה בחודש השביעי, הרי שצריך שלוש תרועות, ולימדנו תורה שבעל-פה שכל תרועה צריכה להיות בין שתי תקיעות. ומכיוון שכך, הרי שצריך — כדי לקיים מצוות התורה — תשעה קולות שופר. ברם, ספק הוא, אם התרועה האמורה בתורה גניחה-אנחה או יבבה-לילה היא, וכבר בימי קדם היו שהשמיעו קול יבבה ממושכת (קול התרועה שלנו היום), והיו שהשמיעו קול אנחה מקוטעת (קול השברים שלנו היום). וכך היה עד שהתקין ר' אבהו בקסרי — "תקיעה שלושה שברים תרועה תקיעה. מה נפשך... מספקא ליה, אי גנוחי גנח, אי ילולי יליל" (ראש-השנה לד ע"א). יוצא אפוא שתוקעים שלושים קולות, והם "כנגד שלושים תקיעות שהיו במקדש בירושלים" (ספר המנהיג לר' אברהם בר נתן הירחי, הל' ראש השנה ס"ק יט).

מצוות תקיעת שופר כל היום — "כל היום כשר... לתקיעת שופר" (משנה מגילה כ ע"ב), ועל כן נכון להקדים את עשיית המצוה ככל האפשר, שהרי זריזין מקדימין למצוות. ואכן היו תחילה תוקעים בשופר בתפילת שחרית, אלא "מפני מעשה שאירע, פעם אחת תקעו בראשונה, והיו השונאים סבורין, שמא עליהם הם הולכים, ועמדו עליהם והרגום. מיגו דאינון חמי לון, קראו שמע ומצליין וקוראין באוריתא ומצליי ותוקעין. אינון אומרי, בנימוסין אינון עסיקין" (ירושלמי ראש-השנה פרק ד, הלכה ח), ותוספות מבארים (ראש-השנה לב ע"ב ד"ה בשעת), "שדמו האויבים שנתאספו לתקוע תרועת מלחמה, ועמדו עליהם והרגום. ולכך תקנו תקיעות וברכות במוסף, דכי חזו דקרו בקריאת שמע ומתפללין וקורין בתורה וחוזרין ומתפללין ותוקעין, אמרי, בנימוסיהו אינון עוסקין, כלומר בחוקיהם ובתורתם". ועוד קודם אמרו תוספות (שם שם) "ואף על פי שבטלה גזירת המלכות, לא עבדינן כדמעיקרא, אף על גב דזריזין מקדימין למצות, דחיישינן שמא יחזור דבר לקולו".

תפילת שחרית, קריאת התורה ותקיעת שופר

העברה זו של תקיעת השופר משחרית למוסף גררה אחריה להעביר לתפילת מוסף גם את שלוש הברכות מלכיות, זכרונות ושופרות, שגם אותן היו אומרים תחילה בשחרית, שכבר לימדנו רבי עקיבא — "אם אינו תוקע למלכיות, למה הוא מזכיר? אלא אומר אבות, גבורות וקדושת השם, וכולל מלכיות עם קדושת היום ותוקע, זכרונות ותוקע, שופרות ותוקע..." (משנה ראש השנה לב ע"א). ואף נראה שראה בברכות אלה משום תפילות מכינות שחכמינו ז"ל תקנון כדי לבאר להם לישראל את משמעם של קולות השופר ולהכין את לב שומעם להשפעתם. יחד עם זאת יש לזכור את דברי המדרש (ילקוט שמעוני ב, רמז תרע), "אמר רבי תחליפא, קרא אמר יום תרועה יהיה לכם ועשיתם עולה — סמך תקיעה למוסף". והוא כבר מובא בירושלמי ראש השנה פרק ד הל' ח. ובעל התניא מרחיב — "אגדה, שמעה ה' צדק, זו קריאת שמע; הקשיבה רנתי, זו תפלה; האזינה תפילתי בלא שפתי מרמה, זו תפלת מוסף, ואחרי כן, מלפניך משפטי יצא. והטעם, כדי שיהיו מלאי מצות בשעת התקיעה, ויגינו עליהם המצות מפני הקטיגור" (תניא רבתי ס"ק עב), ובדומה בשבלי לקט, סדר ראש השנה ס"ק שב. ומכאן שלדעה זו מקומה של תקיעת שופר בתפילת מוסף לכתחילה.

מכל מקום, אם משום הגזירה ואם לכתחילה, נקבע הקשר שבין תקיעת השופר והברכות שבתפילת מוסף, וממילא עולה השאלה לעניינה של תקיעת השופר שאחרי קריאת התורה, כשהיא מנותקת מתפילת מוסף. על כך משיב ר' זרחיה הלוי (המאור הקטן, ראש השנה לד ע"א) — "ומה שנהגו לתקוע כל התקיעות כשהן יושבין, ומברכין עליהן ברכת תקיעה, נראה לי כי לא היה כן בימי רבותינו חכמי התלמוד, אלא מנהג הוא שנהגו דורות האחרונים משום חולין ומשום אנוסין דקדמי ונפקי מבית הכנסת ולא נטרי עד צלותא דמוספי... לפיכך הקדימו בשבילן אלו התקיעות שמיושב והנהיגו לברך עליהן ברכת התקיעה במטבע קצר... ואין ברכה במטבע קצר בשופר אלא ממנהג אחרונים, אבל עיקר הברכות הם הברכות של תפלה והם מלכיות וזכרונות ושופרות, ועליהם שנינו, מי שבירך ואחר כך נתמנה לו שופר...". ברם, ראה שם השגותיו של רמב"ן במלחמות ה'.

ואלו בעל ערוך השולחן עונה על שאלה זו (הלכות ראש השנה סי' תקפה ס"ק ג) "ולפי זה, זה שתוקעין מקודם (כלומר אחרי קריאת התורה), מפני שהיו תוקעין בשחרית על סדר הברכות ושוב לא היו תוקעין, אך מפני הגזירה דחום על מוסף, ועל כן כדי שלא להרחיק עצמם מתקנה הראשונה כל כך ולקרוב התקיעות יותר לשחרית ולהיות מהורזין המקדימין למצות, התקינו לתקוע אחר קריאת התורה קודם מוסף, וזהו ערבוב השטן שרואה כמה ישראל זריון במצות, שאף-על-פי שגוזרין עליהם, מכל מקום מתאמצים לקיים המצות עוד ביתר שאת ויתר עז, שמקודם לא היו תוקעים רק פעם אחת, ולאחר הגזירה — שני הפעמים" וכו'.

הגמרא משיבה לשאלה על טעמה של התקיעה הכפולה (ראש השנה טז ע"א), "אמר ר' יצחק... למה תוקעין ומריעין כשהן יושבין, ותוקעין ומריעין כשהן עומדין? כדי לערבב את השטן", ומפרש רש"י "שלא ישטין, כשישמע

עולם התפילות

ישראל מחבבין את המצות, מסתמין דבריו, ואלו תוספות מבארים (שם ע"ב ר"ה כדי לערבב) "כדאיתא בירושלמי, בלע המות לנצח וכתוב והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, כד שמע קל שיפורה זימנא חדא, בהיל ולא בהיל, וכד שמע תניין, אמר, ודאי זהו שיפורה דיתקע בשופר גדול, ומטא זימניה למתבלע ומתערבב, ולית ליה פנאי למעבד קטגוריא". ורבנו נסים מפרש (שם), "פירוש להכניע את היצר, כדכתיב (עמוס ג, ו) אם יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו, דשטן היינו יצר הרע, וכדריש לקיש דאמר (בבא-בטרא טז ע"א) הוא שטן הוא מלאך המות הוא יצר הרע".

מכל האמור יוצא, כי תקיעת השופר שלפני מוסף, עניינה במאמץ כפול — מצד אחד לבטל, ככל האפשר, קטיגוריה נגד ישראל על-ידי קיום מצוה נוספת, ומצד שני לרכז את קשיחות הלב, על-ידי הרעדה הבאה בעקבות קול השופר, כדי להיות מוכן כראוי לתפילת מוסף. כי לימדנו רבי יוסף (ע"ז ד ע"ב) "לא ליצלי איניש צלותא דמוספי בתלת שעי קמייתא דיומא ביומא קמא דריש שתא ביחיד, דלמא כיון דמקפיד דינא דלמא מעייני בעובדיה ודחפו ליה מידחי, והא אמרת (ג ע"ב), שלוש הראשונות הקב"ה יושב ועוסק בתורה, שניות יושב ודן את כל העולם כולו? איפוך, ואי בעית אימא, לעולם לא תיפוך, תורה דכתיב בה אמת, דכתיב אמת קנה ואל תמכר, אין הקב"ה עושה לפניו משורת הדין, דין דלא כתיב ביה אמת, הקב"ה עושה לפניו משורת הדין". וראה מגן אברהם (אורח חיים סי' תקפ"ט ס"ק ח) החולק על הלבוש בשאלה, עד מתי יש לברך בראש השנה בברכה לשנה טובה תכתב, בהסתמכו על דברי הגמרא בע"ז "שניות יושב ודן כל העולם כולו", ומנמק בדברים אלה גם את אמירתנו "ממקומו הוא יפן ברחמיו" בקדושה של מוסף, מסתבר אפוא שגם מטעם זה הועבר כובד המשקל של תפילות ראש השנה על מוסף.

והנה מכל האמור יוצא, כי עיקר מצוות שופר הוא בתקיעות מעומד, כלומר התקיעות שבתפילת מוסף שצריך לשמוע אותן בעמידה, בעוד שהתקיעות הקודמות להן, תקיעות מיושב, כלומר התקיעות שרשאים לשמוע אותן בישיבה, הן תקיעות שברשות, וכאלו נוספות, ואף-על-פי-כן מברכין על הראשונות. על תמיהה זו משיב שבלי לקט (סי' שב) "שכיון שבירך בתחילה, אין צריך לברך על התקיעות שעל סדר הברכות, ומצינו כיוצא בזה בפ' ערבי פסחים (לגבי ברכה על הטבילה הראשונה של מרור הפותרת את השנה), הכא נמי תקיעות דמעומד על סדר הברכות הן עיקר, ותקיעות דמיושב הן לערבב את השטן, וכיון שבירך על הראשונות, היאך יחזור ויברך. ותקיעות דמיושב לצורך התקיעות שעל סדר הברכות הן, שמערבבין את השטן שלא יוכל לקטרג ולעכב את התפלה". וכשם שאין צריך לחזור ולברך, כך גם אין צריך להשמיע בתפילת מוסף את כל שלושים הקולות שקבעו, כדי לא להטריח על הציבור. ברם, מכיוון שהברכה שעל התקיעות הראשונות מוסבת גם על התקיעות שבמוסף, אסור להפסיק בין התקיעות כל הפסקה שהיא.

נוסח הברכה הוא "...לשמוע קול שופר" (השווה ירמיה ד, כא), ורוב הפוסקים דוחים את הנוסח "על תקיעת שופר" המוצע על-ידי רבנו תם ואת

תפילת שחרית, קריאת התורה ותקיעת שופ

הנוסח "לתקוע בשופר" המוצע בשאלות דרב אחאי (קעא), והטעם — משום שהמצוה אינה בתקיעה כי אם בשמיעה. כך גם גדחית הגירסה "לשמוע בקול שופר", כי לשמוע בקול פירושו — לציית, וכפי שמוכח מן התרגומים לפסוק "אם שמוע תשמעו בקולי" (שמות יט, ה) — "וכען אם קבלא תקבלון למימרי" (תרגום אונקלוס, ובדומה בתרגום יונתן), וראה גם בפירושו של ראב"ע (שמות ג, יח), "ושמעו, כל שמע אחריו למ"ד או ב"ת, הטעם שישמעו הענין שנושא הקול, לא לשמוע הקול". הדיון בקביעת נוסח הברכה הביא לבירורים ארוכים אצל נושאי כליו של הטור (אורח חיים סי' תקפה, וראה שם בית יוסף ד"ה וקודם שיתקע יברך). ועוד. רמב"ם מנמק, מדוע אין מברכים על מצוה זו בלשון על, כמו למשל "על נטילת לולב" — "היתה חובה ונתכוון להוציא עצמו מידי חובה ולהוציא אחרים, מברך לעשות, לפיכך הוא מברך לשמוע קול שופר" (הלכות ברכות פרק יא, הל' יד), ועוד מבהיר (שם הל' ט) "וכל מצוה שהיא מזמן לזמן, כגון שופר וסוכה ולולב... מברך עליה בשעת עשייתה שהחינו", וצריך לומר שברכת שהחינו שנאמרת בליל ראש-השנה מוסבת על קדושת היום.

עדיף לתקוע בשופר מן הבימה שבה קוראים בתורה, וכדברי הגר"א בביאורו (שו"ע אורח חיים סי' תקפה, ד"ה ונוהגין) "... אמר רבי יצחק, שני דברים בימינו של הקב"ה — צדקה ותורה. צדקה, דכתיב צדק מלאה ימינך, תורה, דכתיב מימינו אש דת למו. שני דברים בידו, ואלו הן, הנפש והדין. הנפש, דכתיב אשר בידו נפש כל חי, והדין, דכתיב ותאחז במשפט ידי וכו'. לשון הרוקה, ויזכיר צדקתו בקריאת התורה ששניהם בימין להטיב לנפש בעת משפט... על כן רואין לכלול הדין במקום תורה". ברם, מנהגים שונים ישנם בעניין זה, וראה שם בפוסקים. ובדומה, עדיף שהתוקע יהיה תלמיד-חכם וחסיד, מבעלי הזכויות שבקהל. "ומנהג שהתוקע תוקע מעומד, אף-על-פי שהצבור יושבין באלו התקיעות... ואחי ר' בנימין זצ"ל כתב דממילא מסתברא שצריך התוקע לתקוע בעמידה, כיון שהיום הוא יום הדין, ותקיעת השופר היא המלמדת סניגוריה עלינו לזכר עקידת יצחק, לכך ראוי לעמוד המליץ לפני הדין, דהא קיימא לן בעל דין בעמידה" (שבלי לקט סי' רפט). ועוד. מלשון המשנה "והשני מתקיע" (ראש-השנה פרק ה, משנה ז) מסיקים, כי בדומה לברכת כהנים מקרים לו לתוקע את הקולות כדי שלא יטעה, וראה בעניין זה משנה ברורה סי' תקפה ס"ק יח. בין סידרת תקיעות לחברתה אומרים לו לתוקע — שב, כדי לסמן סיומה של סידרה וכדי להתרכז לשמיעתה של הסידרה הבאה. לפי יעב"ץ יש לומר, לפני התקיעות, מזמור מזענינו בתקיעת שופר, ויש לאומרו שבע פעמים. אף יש לומר תחינות "יהי רצון", גם לפני התקיעות וגם בהפסקות שבין הסידרות — "אחר כך אומרים מזמור זה (מז) ז' פעמים, ויש בו ז' פעמים אלהים למתקם... כשסיים התוקע ג' פעמים תשר"ת, וכן תש"ת וכן תר"ת, יקרא המקרא שב, וישב התוקע מעט. ויתודה כל אחד בלחש בין שפתותיו ומעומד בין תשר"ת לתש"ת ובין תש"ת לתר"ת, ולא שיזכיר חטא ועון ופשע, רק פורט חטאיו, אומר כך וכך עשיתי, ואחר כך אומרים יהי רצון, ולא יאריך יותר מנוסח זה...". (שער העין, שער הפנה — סדר תקיעת

שופר ס"ק מו). אך הגר"א אוסר אמירת כל אלה במפורש — "אין אומרים שום מזמור קודם תקיעת שופר, ולא היה רצון הנדפס במחזורים, ולא ובכן יהי רצון בין כל סדר וסדר..." (מעשה רב, הל' ימים נוראים ס"ק רו). התקיעה האחרונה צריכה להיות ממושכת, סימן לסיום התקיעות, ועל כן היא נקראת תקיעה גדולה, והוא עליפי הכתוב (שמות יט, יג) "במשך היבל המה יעלו בהר", סימן שגם במעמד הר סיני היה הקול הממושך אות להסתלקות השכינה. אחרי סיום התקיעות אומרים גם הש"צ וגם הקהל בקול רם את הפסוק "אשרי העם ידעי תרועה" (תהלים פט, טז), ולפי טור, אבודרהם, האר"י ורבים אחרים אומרים גם את שני הפסוקים הבאים, משום שגם הם עניינם הוא קול השופר והם שייכים יחד. — כאשר חל ראש־השנה בשבת, אין תוקעים בו, והטעם כפי שביארנו בביאורנו לנטילת לולב. הלכות נוספות בנדון ראה בשו"ע אורח חיים סי' תקפה—תקצו.

הכל מדגישים הדגש היטב, כי גם השמיעה וגם הכוונה ממהות מצוות שופר הן. התקיעות עצמן צריכות להיות לשם מצוה, התוקע צריך להתכוון להוציא את השומעים ידי חובתם, והשומע — לצאת ידי חובתו, ובלשון השולחן ערוך (אורח חיים סי' תקפט, סעי' ח) — "נתכוון שומע לצאת ידי חובתו ולא נתכוון התוקע, או שנתכוון התוקע להוציא ולא נתכוון השומע לצאת, לא יצא ידי חובתו עד שיתכוון שומע ומשמיע". משמעם של קולות השופר כפי שהוא מתבאר במאמרים רבים בתלמוד, במדרשים ובזוהר, הוא מגוון ביותר, ועושרה של מצוה זו בערכי רעיון ורגש אופייני למצוות התורה בכללן. הקשר שבין שלושת סוגי הקולות ונושאייהן הגדולים של ראש־השנה — מלכיות, זכרונות ושופרות — עוד יבואר בביאורנו לתפילת מוסף. רמב"ם, ועמו רוב הפוסקים, רואים את תכליתה העיקרית של תקיעת שופר בהתעוררות לתשובה. ואלו רב סעדיה גאון מונה עשרה עניינים למצוה זו, ודומה שיש בזה משום ריכוז כל מה שאמרו חכמינו ז"ל בנושא זה — "העניין הראשון, מפני שהיום תחילת הבריאה שבו ברא הקב"ה העולם ומלך, וכן עושים המלכים שתוקעין לפנייהם בחצוצרות ובקרנות להודיע ולהשמיע בכל מקום תחילת מלכותם, וכן אנו ממליכים עלינו את הבורא ית' ביום זה... העניין השני, כי יום ראש השנה הוא ראשון לעשרת ימי תשובה, ותוקעין בו בשופר להכריז על ראשוננו כמי שמזהיר ואומר, כל הרוצה לשוב — ישוב, ואם לאו — אל יקרא תגר על עצמו, וכן עושין המלכים, מזהירין את העולם תחילה בגזרותה, וכל העובר אחר האזהרה אין שומעין לו טענה. והענין השלישי הוא להזכירנו מעמד הר סיני שנאמר בו וקול שופר חזק מאד, ונקבל על עצמנו מה שקבלו אבותינו על עצמם נעשה ונשמע. והענין הרביעי להזכירנו דברי הנביאים שנמשלו כתקיעת שופר שנאמר (יחזקאל לג, ד), ושמע השמע את־קול השופר ולא נזהר ותבא חרב ותקחה, דמו בראשו יהיה — והוא נזהר, את נפשו מלט. והענין החמישי להזכירנו חורבן בית המקדש וקול תרועת מלחמת אויבים, כמו שנאמר (ירמיה ד, יט), כי קול שופר שמעת נפשי תרועת מלחמה, וכשאנו שומעים קול השופר, נבקש מאת ה' על בנין בית המקדש. והענין הששי להזכירנו עקדת יצחק שמסר נפשו לשמים, וכן אנחנו נמסור את נפשנו על קדושת שמו, ויעלה זכרוננו לפניו לטובה. והענין

תפילת שחרית, קריאת-התורה ותקיעת שופר

השביעי, כשנשמע תקיעת שופר, נירא ונחרד ונשבר עצמנו לפני הבורא, כי כך הוא טבע השופר — מרעיד ומחריד, כמו שנאמר (עמוס ג, ו), אם-יתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו. והענין השמיני, להזכיר יום הדין הגדול ולירא ממנו, שנאמר (צפניה א, יד—טז), קרוב יום-ה' הגדול קרוב ומהר מאד... יום שופר ותרועה. והענין התשיעי, להזכירנו קבוץ גדתי ישראל ולהתאוות אליו, שנאמר (ישעיה כז, יג), והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האבדים בארץ אשור וגו'. והענין העשירי, להזכירנו תחיית המתים ולהאמין בה, שנאמר (ישעיה יח, ג), כל-ישבי תבל ושכני ארץ, כנשא-נס הרים תראו וכתקע שופר תשמעו. ובעלי הקבלה עוד מוסיפים-משלימים עשרה עניינים אלה בביאורים הקשורים לעניין ערבוב השטן שכבר הזכרנו.

אחרי התקיעות מחזירים את ספרי-התורה כרגיל. תפילת מוסף, מן הראוי שיעבור בה לפני התיבה לא הש"צ שהתפלל שחרית — "ומנהגם בראש השנה שש"צ המתפלל ביוצר אינו מתפלל במוסף אלא ש"צ אחר, והיינו דקתני (ראש-השנה פרק ד, משנה ז) השני מתקיע" (רבנו נסים לראש השנה טז ע"א), וכפי שנהגו לעשות בכל יום-טוב — "שהיה מנהגם, שהעובר לפני התיבה בתפלת מוסף אינו אותו שעבר בתפילת שחרית; ולאותו שעובר בתפלת שחרית קרי ראשון, ולאותו שעובר בתפלת מוסף קרי אחרון" (בית יוסף לטור אורח חיים סי' קיד). ובמקרה זה, כלומר כאשר ש"צ אחר מתפלל מוסף, הרי גם קריאת-התורה עד לקדיש שלפני המוסף עוד שייכים לש"צ של שחרית.

תפילת מוסף של ראש-השנה

כבר בתוספתא (ברכות פרק א, הל' ח) ציינו, כי תפילת ראש-השנה ארוכה מתפילת שאר ימות השנה — "אלו ברכות שמאריכין בהן, ברכת תעניות וברכות של ראש השנה וברכות של יום הכפורים", והרי זה הרעיון המשולש של מלכות ה' על האנושות, השגחתו השופטת על כל ברואיו והנהגתו את ההיסטוריה, רעיון הבא לביטוי, באופן מרשים ביותר, בשלושת חלקיה הגדולים של תפילת העמידה של מוסף. המשנה במסכת ראש-השנה (לב ע"א) כבר מניחה תוספת משולשת זו כידועה, ורק שילובה הנכון בברכותיה של תפילת מוסף הוא נושא מחלוקתם של רבי יוחנן בן גורי ורבי עקיבא — "סדר ברכות, אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכיות עמהן... דברי רבי יוחנן בן גורי; רבי עקיבא... אומר אבות וגבורות וקדושת השם, וכולל מלכיות עם קדושת היום". העבודה שבבית-הכנסת מגיעה אפוא לשיאה עם תפילת מוסף.

בעטיה של תוספת ברכות זו עולה מספר הברכות שבתפילת מוסף משבע — כרגיל בתפילות מוסף של שבת ושל מועד — לתשע. ואף כי, לכאורה, היה צריך להגיע מספרן לעשר, בשל תוספת מלכיות, זכרונות וזיכרונות, נקבע מספרן הכולל בתשע, והוא משני טעמים. האחד מובא בברייתא: "תניא, רבי אומר, עם המלכיות אומרה (ברכת קדושת היום), מה מצינו בכל מקום ברביעית, אף כאן ברביעית" (שם). והאחר — "הני תשע דראש השנה כנגד מי? אמר רבי יצחק דמן קרטיגנין, כנגד תשע אזכרות שאמרה חנה (שמואל א' ב, א—י) בתפילתה" (ברכות כט ע"א), שהרי חנה, כמוה כמו שרה וכמו רחל, בראש-השנה נפקדה, תוך כוונה דומה לזו של חנה בתפילתה צריך שגם תפילתנו תעלה אליו ית' בראש-השנה בתשע ברכות-אזכרות.

אורכה הבלתי-רגיל של תפילה זו והיותה לא-שגורה בפי הבריות הביאו את רבי שמעון בן גמליאל לומר "שליח ציבור מוציא את הרבים ידי זיובתן" (ראש-השנה לג ע"ב), ואף כי אימרה זו נתקבלה כהלכה, פוסק מרן המחבר (שו"ע אורח חיים סי' תקצא סעיף א) "יתפללו הציבור בלחש תפילת מוסף ט' ברכות, וש"צ יתפלל גם כן עמהם בלחש", ומבאר מגן אברהם (בריש הסימן) "אף על פי שש"צ מוציא בראש השנה וביום הכפורים אפילו הבקי, מכל מקום אין כל אדם יכול לשמוע מתחילה ועד הסוף כמו שכתב סי' קכד, וגם לפי פירוש רש"י ותוספות לא פטר אלא מי שהיה אנוס ולא היה יכול לסדר תפילתו. ולפי הר"ן אינו מוציא אלא משתי ברכות, אבל ז' ברכות מחוייב להתפלל כשאר יום טוב, לכן מוטב להתפלל כל אחד בלחש כל הט' ברכות. ועוד נראה לי דאפילו בדיעבד לא יצא בתפילת הש"צ, כיון שמפסיקים עכשו בפיוטים, לא יצא ידי חובה כלל...". פסיקה זו מנוגדת למסורת הגאונים רב שרירא ורב האי, שלפיה היה מנהג בבל,

ריב

שהציבור יאמר בלחש רק את שבע הברכות הרגילות של תפילת מוסף, וכפי שכותב רבי יעקב בעל הטורים (אורח חיים סי' תקצא), "ובענין תפילת מוסף של צבור כתב הרי"ף גיאת שנהגו בשתי ישיבות בבבל שאין הציבור מתפללין אלא שבע, וש"צ יורד ומתפלל תשע, והביא תשובות הרבה לגאונים, לרב נטרונאי ולרב עמרם, שמעולם לא התפללו צבור בראש השנה אלא שבע, ורב האי ורב שרירא כך אמרו; והוא כתב, קבלנו מחכמים גדולים ובעלי הוראה ואנשי מעשה שקבלו גם הם מחכמים גדולים שלפניהם, כגון רב שמואל הלוי שקבל מרב חנוך גדול שבדור הלכה למעשה, שמתפללין תשע; והרמב"ן ז"ל דחק להעמיד דברי הגאונים, כי אמר שכך היה המנהג ברוב ישראל עד שבא הרי"ף גיאת והחזיר מקצת המערב למנהג שלנו. על כן דחק ליישב מנהג הראשון. ולא נהירא לאדוני אבי ז"ל וכתב, אדרבה, מי שמתפלל שבע, הוי ברכה לבטלה כיון שמחסר מהברכות, ומנהג אבותינו תורה היא ואין לשנות", וראה עוד בענין זה רמב"ן במלחמות ה' בסוף מסכת ראש-השנה.

בשלוש הברכות הראשונות של תפילת מוסף באות ההוספות כמו בתפילת העמידה של ערבית ושחרית. אחר באים הקטעים אתה בחרתנו ותתן לנו, ומפני חטאינו כמו במוסף הרגלים, אלא שאין אומרים בראשית הקטע ומפני חטאינו את המלים "לעלות ולראות", שהרי במפורש מוציא הכתוב את ראש-השנה ויום-הכיפורים מחובת קרבן ראייה (דברים טז, טז). באשר לאמירתם של פסוקי קרבנות היום קיימים חילוקי דיעות בין הספרדים והאשכנזים, כפי שכבר הוזכר, ושורשם במחלוקתם של רש"י ורבנו תם בראש-השנה לה ע"א. רש"י אומר (שם ד"ה אילימא משום דנפיש קראי) "דאיכא דמוספי ראש השנה וראש חודש ומלכויות וזכרונות ושופרות. כיון שאמר ובתורתך כתוב, כלומר כיון שאמר נעשה ונקריב לפניך כמצות רצונך כמו שכתבת עלינו בתורתך, אין צריך לומר מקראות המוספין (כלל)". ואלו רבנו תם כותב (שם, ד"ה אילימא וכו') "...אבל יכול לפטור עצמו לגמרי על ידי בתורתך כתוב לאמור. אבל מקראות של מוסף (של ראש-השנה) צריך להזכיר לעולם, שהם במקום הקרבנות, אבל מוסף דראש חודש אין צריך להזכיר בראש השנה, אלא שדי לו במה שאמר מלבד עולת החדש ומנחתה, שבוה נכלל כל מוספי ראש חודש". ואותה המחלוקת גם בין הפוסקים — "המנהג הפשוט בכל בני ספרד שאין מזכירין פסוקי קרבן מוסף כלל" (שו"ע אורח חיים סי' תקצא סע' ב), וברמ"א (שם) "והמנהג הפשוט באשכנז ובגלילות אלה לומר פסוקי מוסף ראש השנה, ואין אומרים פסוקי מוסף ראש חודש" וכו'. גם ענין אמירת קרבנות ראש-חודש בראש-השנה הוא נושא למחלוקת רחבה, ובאריכות דנים בכך כבר במחזור ויטרי (עמ' 357 ואילך) ובשבלי לקט (סי' רצ), וכבר הראינו בביאורנו לקטע "ותתן לנו" את השיקולים שהם ביסודה של שאלה זו — אין להזכיר את ראש-חודש בראש-השנה במפורש (וכפי שמודה גם רבנו תם שהבאנו קודם), כי הנוסח "את מוספי יום הזכרון הזה" כבר כולל את ראש-חודש שנקרא אף הוא יום הזכרון, וראה עירובין מ ע"א. בסוף סדר קרבנות היום נרמזים קרבנות ראש-חודש על-ידי הפסוק "מלבד עלת החדש" וגו' (במדבר כט, ו) הלקוח מפרשת

עולם התפילות

קרבנות ראש־השנה. ושוב יש מחלוקת, באשר לתוספת המלים "ושני שעירים לכפר" המוסבות על שעירי ראש־השנה וראש־חודש, שכן יש בה משום איזכור מפורש של ראש־חודש. "יען ראיתי בזה הרבה גירסות שונות זו מזו ובחרתי לי לומר כגירסת מהר"ם שהיא מארצנו, וגם מהרי"ל שרובא דרובא ממנהגים בארץ אשכנז הם על פיו, וזו היא גירסתם: ויין כנסכו ושעיר לכפר מלבד עולת החדש ומנחתו ושעיר לחטאת ונסכיהם כמשפטם ושני תמידין כהלכתם. ובמנהגים ומהרמ"א בהשגת ש"ע גורסים אחר ויין כנסכו מלבד עולת החדש ומנחתו ושני שעירים לכפר. ואין בידי להכריע, רק שאנחנו בני אשכנז נעשה כמו שהנהיגו אותנו חכמי מדינתנו הנ"ל, ובני פולין יעשו כחכמי מדינתם, וכמו שכתבתי לעיל בשם האר"י ז"ל" (יוסף אומץ תתקע"א). רמזים אלה לקרבנות ראש־חודש נאמרים גם ביום השני של ראש־השנה, אף־על־פי שזה ודאי אינו ראש־חודש, והוא כדי שלא להפלות את היום השני לעומת הראשון. ובבית יוסף נאמר לעניין זה (טור אורח חיים סי' תקצ"א) "ור' ירוחם כתב, מנהגנו לומר את מוספי יום הזכרון הזה, והכלבו גם כן כתב שאומר את מוספי, אלא שאחר כך כתב שביום השני אינו אומר את מוספי, לפי שאינו ראש חודש, שאין מעברין אלול לעולם, ע"כ. אבל מדסתמו הר"ן ור' ירוחם דבריהם, נראה שהם סוברים דביום ב' נמי אומר את מוספי, וכן יש לדייק מלשון הר"ן... הלכך בין יום א' בין יום ב' אומר את מוספי, וכן שמעתי שהיו נוהגים גדולי הדור". ובאשר לקטעים שיש להוסיף בשבת, ראה ביאורנו לתפילת פסח.

אחר גמר עניין הקרבנות מתחיל קטע המלכיות, במקום שבו בא בדרך כלל המעבר לברכה הרביעית, היא קדושת היום, וכדברי רבי עקיבא "...אלא, אומר אבות וגבורות וקדושת השם, וכולל מלכיות עם קדושת היום" (ראש־השנה לב ע"א). עצם חובת אמירת שלושת הקטעים — מלכיות, זכרונות ושופרות — נדרשת בספרי לפסוקים ט—י בפרק י בספר במדבר. "לפי שהוא אומר, דבר אל בני ישראל לאמר בחדש השביעי וגו' זכרון — אלו זכרונות, תרועה — אלה שופרות, אבל מלכיות לא שמענו, תלמוד לומר ותקעתם בחצוצרות והיו לכם לזכרון וגו' אני ה' אֱלֹהֵיכֶם, ותקעתם בחצוצרות — זה שופרות, זכרון — זה זכרונות, אני ה' אֱלֹהֵיכֶם (גירסת הגר"א). ובא (שם) רבי נתן ומעמיד את הדברים על הסדר המקובל בידנו בדרשו "אינו צריך, שהרי כבר נאמר ותקעתם בחצוצרות — הרי שופרות, והיו לכם לזכרון — זה זכרונות, אני ה' אֱלֹהֵיכֶם — זה מלכיות. אם כן, מה ראו חכמים לומר מלכיות תחילה ואחר כך זכרונות ושופרות? אלא — המליכיהו עליך תחלה, ואחר כך בקש רחמים מלפניו כדי שתזכר לך, ובמה? בשופר של חירות, ואין שופר אלא של חירות שנאמר (ישעיה כז, יג) והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול; אבל איני יודע, מי תוקעו, תלמוד לומר וה' אֱלֹהֵים בשופר יתקע (זכריה ט, יד), ועדיין אין אנו יודעים, מהיכן התקיעה יוצאת, שנאמר (ישעיה סו, ו) קול שאון מעיר קול מהיכל...". ועם זאת פושטת הגמרא (ראש־השנה לד ע"ב) שענין ברכות אלה מדרבנן הוא.

הדרך שבה נדרש עניינה של תוספת-ברכות אלה, מראה בבירור שיש לראות בה מעין לוי לקולות השופר, ושתכליתה היא להקדים ולהחדיר לתודעתנו את משמעותם של אלה לפני שמיעתם. ושלושה הם היסודות שקולות השופר באים לעורר בלבנו, והם באים לביטוי בשלוש המלים-המנחות מלכיות, זכרונות ושופרות. המפרשים העוסקים בבירורם המעמיק של יסודות אלה — מהרש"א לראש-השנה לב ע"ב, ר' דוד ויטל ומטה משה סי' תתז — הולכים כולם בעקבות ר' יוסף אלבו ב"עיקרים" (מאמר א, פרק ד) המעמיד את אמונת היהדות על שלושה עיקרים אלה: מציאות השם, ההשגחה לשכר ועונש, תורה מן השמים. לא קשה להכיר בברכת מלכיות את תיאורו של העיקר הראשון, מציאות השם, ובברכת זכרונות — את תיאורו של העיקר השני. ובאשר לעיקר השלישי הוא כותב (שם) "וברכת שופרות היא לרמוז על העיקר השלישי שהוא תורה מן השמים, ועל כן היא מתחלת אתה גלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמהם, מן השמים השמעתם קולך וכו', ולפי שמתן תורה היה באמצעות קול שופר חזק מאד, כמוהו לא נהיה מן העולם — נקראת שופרות, כי הקולות והלפידים שהיו שם כבר היו בעולם כיוצא בהם או ממינם, אבל קול השופר בזולת שופר לא היה מעולם ולא יהיה כן עד זמן הגאולה, שהיא שעה שתתפרסם תורת האמת בפני כל העולם, ועל אותה שעה נאמר (זכריה ט, יד) ואֲדַגִּי אֱלֹהִים בְּשׁוֹפָר יִתְקַע, כפי דעת קצת החכמים". ובאורח דומה מאד מבין גם רש"י הירש את רעיונותיהן של שלושת ברכות אלה (חורב, סעיף רל) כשהוא מסתמך על דברי ישעיה (לג, כב) "כי ה' שפטנו ה' מחקקנו, ה' מלכנו הוא ישיענו", פסוק שגם ר' יוסף אלבו מביאו בהקשר זה. עיקר דבריו הוא שברכת מלכיות באה ללמדנו להכיר את ה' כמלכו של עולם, ברכת זכרונות — ה' כשופט ובודק, וברכת שופרות — ה' כמחנך אבהי המלמד תורה לעמו ישראל.

תכליתן של ברכות אלה וקולות השופר שאחריהן הבאים לפאר את ה' כמלך בהווה, כשופט על שעבר וכגואל בעתיד לבוא היא אפוא ברורה בהחלט. ואכן, ישעיהו הנביא מציין הכרה צרופה זו כתנאי לתשובה האמיתית כאשר הוא מכריז (ה, י) "...פִּן-יִרְאֶה בְּעֵינָיו וּבְאָזְנוֹ יִשְׁמַע וּלְבָבוֹ יִבִּין וְשָׁב וּרְפָא לוֹ". על כן מלמדים דווקא בראש-השנה, הוא תחילת ימי התשובה, הכרה נכונה זו באורח מטביע רושם ביותר. היא היסוד לכל התפילות וההנהגות לימים הקרובים. ואלו קולות השופר שבהם מפארים אחרי כל ברכה את מלך מלכי המלכים, תואמים היטב את המצב הנפשי שבו צריך להימצא האדם עובד ה' לפני הכל-יכול, שהוא לנו אב ומלך כאחד. זהו מצב נפשי שבו מעורבים בשלימות הרמונית, אהבה ויראה, גילה ורעדה; והשווה תהלים ב, יא. כפי שניתן להסיק בנקל מן הכתובים במדבר י, ט—י (וראה המפרשים שם) ומקולות השופר עצמם הנובעים מפירושם של כתובים אלה, הרי התקיעה היא ביטוי לשמחה, בעוד שתרועה היא ביטוי התלונה המתחננת, ותמיד בא קול התרועה (וכן קול השברים הקרוב אליו) כשתקיעה לפניו ואחריו. בכך ניתן להכיר את הודיתנו לו ית' בתור שכזאת שבה מקיפה הרגשת ההתמסרות הרוננת לאבינו שבשמים תמיד את הרגשת היראה והפחד מפני מלכנו

השופט. וממש כך באה ברכת זכרונות שעניינה ההשגחה האלוהית השופטת. בין שתי הברכות האחרות שהראשונה שבהן מפארת את ה' כמלך כל היקום, והאחרונה — כמחנך אבהי וכגואל. לפי זה אין קול השופר אלא ביטוי קולי לפנימיותו של האדם המאחד בתוכו את קולותיהם של כל המתפללים ומעלה אותם כהודית תרועה אליו ית'. ועם זאת יש בהודיה זו גם משום תפילה, התפילה הכנועה שבה מתחנן האדם, אחר שנודרך על-ידי הודיותיו, למצוא רצון אצל ה' הכל-יכול. קול השופר נשמע גם כקריאת עזרה מעומק הנפש עד למרומי המרומים, מקום הימצאו ית', וכך הוא חוצה את חללו של עולם, קורע ספירות, מתגבר על מכשולים, מנצח זרמים נגדיים, בקיצור — גובר על כל הקטרוגים והטענות הבאים לגרום שה' לא יענה לקריאת העזרה וימנע ישועתו. והוא חודר ונשמע לפני כסאו של מלך מלכי המלכים ופוגש שם את קולו שלו ית' אשר גם בו נתון קול חומרת הדין (תרועה) בין הקולות הצלולים של חסד ורחמים (תקיעה) הגוברים עליו. ובמיפגש זה של הקולות הארציים והשמימיים נחתמת בראש-השנה הרמונית השלום של העולם מחדש.

על-פי תיאור זה ניתן להבין את מעמדו הבולט של קול התקיעה בין קולות השופר אף-על-פי שאין הוא נזכר בתורה במפורש — שלא כתרועה — בקשר לראש-השנה כלל ועיקר. יתרה מזו. הגמרא דורשת (ראש-השנה לד ע"א) — "מנין שפשוטה (תקיעה) לפנייה? תלמוד לומר, ותקעתם תרועה (במדבר י, ה); ומנין שפשוטה אחריה? תלמוד לומר, תרועה יתקעו (שם שם ו)". ואם אמנם רואים בקול השופר גם משום קריאת עזרה, או אז מבינים את דבריו של ר' אבהו (ראש-השנה טז ע"א) — "למה תוקעין בשופר של איל? אמר הקב"ה, תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקידת יצחק בן אברהם, ומעלה אני עליכם כאלו עקדתם עצמכם לפני". הן מסתבר שהקריאה לעזרה נענית יותר ברצון, כאשר היא מושמעת בכלי אשר מזכיר את אהבת האבות ושבועת נאמנותו שלו ית' הקשורה לאהבה זו. אלא שלפי ביאור זה היה צריך לתקוע בשופר גם אחרי ברכות מלכיות וזכרונות ושופרות שבתפילה שבלחש, וכפי שאמנם נוהגים הספרדים. אך בקהילותינו אין נוהגים כן בשל הבלבול הבלתי נמנע ליחיד שנגרם על-ידי זה.

פרקה הרביעי של מסכת ראש-השנה עוסק במפורט במיבנה של כל אחת משלוש ברכות אלה. עיקרן הן ראיות מן הכתובים הבאות להוכיח במפורש את הרעיונות המנחים שבהן. לכל אחת משלוש האמיתות שבברכות אלה מובאים עשרה פסוקים מן התנ"ך (שלושה מן התורה, שלושה מן הכתובים, שלושה מן הנביאים ולבסוף עוד אחד מן התורה), ומספר זה הוא, לדברי הגמרא (לב ע"א) כנגד עשרת הדיברות, כנגד עשרת המאמרות שנברא העולם בהם וכנגד עשרה הלולים (קריאות הללויה) שבמזמור האחרון שבתהלים (עשר כאשר אין מונים את הקריאה-הכותרת ואת הקריאות שבפסוק החותם). וכך עומד ראש-השנה כולו בסימנו של מספר עשר, מספר ההולם את היום גם משום שבו נסתיימה בריאת העולם שנברא בעשרה מאמרות, וגם משום עשרת הדיברות המאפשרים קיומו של עולם זה. על כן רוננים ישראל לקראת בוראם בקריאת עשר הללויות, והם מחזקים

את אמונתם על-ידי שינון עיקרי אמונתם עשר פעמים (בפיוטי קדושת מוסף נפתרים כל המספרים המוזכרים בקשר לראש-השנה כהולמים את עבודתם של מלאכי השרת לפניו ית').

הוכחות אלה פותחות וחותמות בפסוקים מן התורה, כאמור, וביניהם פסוקים מן הכתובים ומן הנביאים. וכבר שאלו בעלי התוספות (שם ד"ה מתחיל בתורה) "דבכל דוכתא משמע דנביא עדיף מכתובים", ותשובתם — "דקראי דתהלים משלי ואיוב קדמו לנביאים" (והשווה מס' סופרים פרק יח הל"ג — "...אף על פי שבכל מקום מקדימין דברי קדושה לדברי קבלה, בזה דברי קבלה מקדימין לדברי קדושה"). ואלו רבנו נסים משיב — "שמע מינה שבכל מקום מקדימין דברי קדושה כמסורת רבותינו הגאונים ז"ל, ואפשר דטעמא משום מעלין בקודש ואין מורידין, הלכך מתחיל בתורה, דהתחלה מעליא היא, ואחר כך כתובים, דליכא לעלויי אתורה, וקודמין כתובים לנביאים כדי שיהא אחר כך מעלין בקודש". על כן מובאים בהוכחות אלה המוקפות מלפנים ומאחור פסוקים מן התורה שהכל יש בה, תחילה פסוקים מן הכתובים, אלה יצירות של התלהבות קדושה ורוח הקודש, ורק אחריהם פסוקים מדברי הנביאים, דברים של התגלות אלוהית גלויה, להוציא מן הלב את המחשבה שמה שנתגלה בדברי הנביאים יהא טעון אישור דברי הכתובים. אדרבא, מה שנאמר בכתובים מוצא את אישורו בנביאים, ואת חיתומו — בדברי התורה. ועוד נקבע שם במשנה במס' ראש-השנה (לב ע"א) כלל לבחירת הפסוקים-ההוכחות לאמור — "אין מזכירין של פורענות" (כגון ירמיה ד, יט; יחזקאל כ, לג; הושע ה, ח; תהלים עח, לט), וגם (לב ע"ב) — "אין מזכירין זכרון של יחיד ואפילו לטובה" (כגון תהלים קו, ד; נחמיה ה, יט). בכל הפסוקים האלה — להוציא "שמעח ישראל" שבסוף המלכיות, פסוק שהוא כולו הכרזת קבלת עול מלכות שמים — באות המלים מלך, זכר ושופר, לפי העניין. לכל הוכחה בת עשרת הפסוקים לשלוש אמיתות-יסוד אלה — האמיתות המסומלות על-ידי מלכויות, זכרונות ושופרות — קודמת פתיחה, אף היא לפי העניין, והיא חותמת בברכה שיש בה מעניינה של אמת זו לגבי עתידנו שלמענו אנו מקווים ומתפללים. מסתבר שקטעים אלה נתחברו בבית-מדרשו של רב, ועל כן הם מכונים בכמה מקומות בתלמוד ובמדרש (ירושלמי ראש-השנה פ"א הל' ה; ע"ז פ"א הל' ב; ויקרא רבה פרשה כט, א; תנחומא פרשת האזינו, ד) בשם "תקיעתא דבי רב" (תיבת תקיעתא שוב רומזת לקשר ההדוק שבין ברכות אלה ותקיעת השופר שאחריהן), ואלו משפטי הסיום והברכות עצמן נקבעו מן הסתם, כמו יתר עיקרי התפילות, על-ידי אנשי הכנסת הגדולה. וראה הערתו של פרומקין בסידור רב עמרם גאון דף 303, קיד ס"ק כ — ואלו ואלו מודים שצריך הש"צ להתחיל סדר תפלה שתקנו אנשי כנה"ג קודם שיתחיל הפיוט שתקנו אחרונים להוסיף בשבחו של מקום (מצוטט ממחזור ויטרי). ומה שנראה מדבריו שסדר ברכות הללו נתקנו מאנשי כה"ג, לכאורה לא משמע כן בש"ס, דאמרינן ראש השנה כז ע"א כמאן מצליגן האידנא זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון, כמאן כר' אליעזר, ומשמע דנתקנו אחרי זמן התנאים, ובירושלמי ראש השנה

עולם התפילות

פ"א הל' ה מביא נוסח זה היום, ועל המדינות בו יאמר, וקרי ליה תקיעתא דבי רב, ומשמע דרב תקנו. וכן במד"ר ובתנחומא משמע שנתיסדה בבית מדרשו... ולכן נראה לתרץ דנוסחי התפלות שבין הפתיחות והחתימות נתקנו בבית מדרשו של רב, אבל עיקרי הברכות פתיחתן וחתימתן והפסוקים ודאי דנסדרו מאנשי כה"ג, וכדמשמע בש"ס (ברכות כט)... ומשמע דכולהי כהדדי נתקנו מאנשי כה"ג, וכן סדור הפסוקים עשרה או שלושה כבר היה לחז"ל בזה מסורה קדומה, ואיפליגו בה תנאי במס' ראש השנה. והאחרונים במדרשו של רב באו והוסיפו על הנוסח, וזהו דלא נזכר בגמרא בתקיעתא דרב אלא "זה היום" "ועל המדינות", אמצעו של נוסח, ולא "אתה זוכר" וכד'.

תפילת "עלינו לשבח" אשר הפכה מאוחר יותר תפילת-סיום כללית בכל תפוצות ישראל, משמשת פתיחה למלכיות. בחלקה הראשון מדובר בניגוד הקוטבי שבין יחסנו שלנו אל ה' לעומת זה של אומות העולם, ובחלקה השני מובע בה, באותה המידה של החלטיות, ועל סמך יחס ברור זה, הבטחון בתשובתה השלמה והבלתי מסויגת של האנושות כולה להודות לה' אחד ולקבל עליה את עול מלכותו. מסתבר שהצגת יחסה המיוחד של האומה הישראלית אל ה' לעומת יחסן של יתר האומות נובעת מן הצורך להסיר תחילה את קטרוגו של השטן, קטרוג שהוא רגיל להעלות בעתות של סכנה, כגון בשעת מעבר ישראל בים-סוף או בשעת גזירתו של המן הרשע — אלה עובדי עבודה זרה ואלה עובדי עבודה זרה... וכנגד זה אנו אומרים "שהם משתחוים להבל וריק... ואנחנו כורעים ומשתחוים ומודים לפני מלך מלכי המלכים, הקב"ה". ההתחלה האמיתית של פסוקי מלכיות היא אפוא בקטע השני של תפילת עלינו, כלומר "על כן נקוה" וכו', וכפי שכותב בית יוסף (לטור או"ח סי' תקצא ד"ה ואומר עלינו לשבח). באשר לביאורה של תפילת עלינו, ראה בכרך הראשון, עמ' קצח ואילך).

ככתוב בתורתך: ה' ימלוך לעולם ועד. ונאמר: לא הביט און ביעקב ולא ראה עמל בישראל, ה' אלהינו עמו ותרועת מלך בו. ונאמר: ויהי בישראל מלך, בהתאסף ראשי עם, יחד שבטי ישראל.

ובדברי קדשך כתוב לאמר: כי לה' המלוכה ומושל בגוים. ונאמר: ה' מלך גאות לבש, לבש ה' עוז התאזר, אף תכון תבל בל תמוט. ונאמר: שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם, ויבוא מלך הכבוד. מי זה מלך הכבוד, ה' עוזו וגבור, ה' גבור מלחמה. שאו שערים ראשיכם ושאו פתחי עולם, ויבוא מלך הכבוד. מי זה מלך הכבוד, ה' צבאות הוא מלך הכבוד סלה.

ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר: כה אמר ה' מלך ישראל וגואלו, ה' צבאות, אני ראשון ואני אחרון, ומבלעדי אין אלהים. ונאמר: ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשו, והיתה לה' המלוכה. ונאמר: והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד.

ובתורתך כתוב לאמר: שמע ישראל, ה' אלהינו, ה' אחד.

אלהינו ואלהי אבותינו, מלוך על כל העולם כולו בכבודך, והנשא על כל הארץ ביקרך, והופע בהדר גאון עוזך על כל יושבי תבל ארצך. וידע כל פעול כי אתה פעלתו, ויבין כל יצור כי אתה יצרתו, ויאמר כל אשר נשמה באפו: ה' אלהי

ישראל מלך ומלכותו בכל משלה. (בשבת : אלהינו ואלהי אבותינו, רצה במנוחתנו) קדשנו במצותיך ותן חלקנו בתורתך, שבענו משובך ושמחנו בישועתך, (בשבת : והנחילנו ה' אלהינו באהבה וברצון שבת קדשך, וינוחו בו ישראל מקדשי שמך), וטהר לבנו לעבדך באמת, כי אתה אלהים אמת ודברך אמת וקים לעד. ברוך אתה ה', מלך על כל-הארץ, מקדש (בשבת : השבת ו) ישראל ויום הזכרון

ככתוב. הפסוק הראשון מבין שלושת הפסוקים מן התורה הוא "ה' ימלך לעולם ועד" (שמות טו, יח), והאחרים באים לפי סדרם בתורה, וכדברי מהרש"א (ראש-השנה לב ע"ב ד"ה ותרועת מלך) בשם הר"ן "התלמודא לא קפיד למנקט כסדר שכתובין בתורה, אבל בתפילה צריך להזכיר כסדר שכתובין בתורה, ה' ימלך לעולם ועד מקודם". ובטור (סי' תקצא) — "כתב רב האי גאון, ונהגו לומר מלכיות בסדר שהם כתובים בתורה; ה' ימלך לעולם ועד, לא הביט און ביעקב, ויהי בישרון מלך, ואף על גב דבגמרא אינו מזכיר כזה הסדר". הפסוק השני — לא הביט און ביעקב (במדבר כג, כא) — יכול היה להיכלל גם בסדר השופרות, ואכן מובאת דעה כזו בגמרא (ראש השנה לב ע"ב) "מלכות שיש עמה תרועה, כגון ה' אלהיו עמו ותרועת מלך בו, אומרה עם מלכיות ואומרה עם שופרות, דברי רבי יוסי; רבי יהודה אומר, אינו אומרה אלא עם המלכיות בלבד... אלא מלכיות תלת הוא דהוין — תרועת מלך בו, ויהי בישרון מלך, ה' ימלך לעולם ועד, ואנן בעינן עשר וליכא...". אחרי פסוקי התורה באים פסוקי הכתובים, ולהם מקדימים כדברי פתיחה "ובדברי קדשך", ולא "ועל ידי עבדיך הנביאים" וכו' כהקדמת פסוקי הנביאים. ואבודרהם מנמק — "ואם תאמר, למה אינו אומר בפסוקי הכתובים ועל ידי עבדיך הקדושים כמו שאומר בפסוקי הנביאים ועל-ידי עבדיך הנביאים? ויש לומר מפני שפסוקי הנביאים נאמרו בשליחות-הנביאים לאמרם לישראל, לפיכך אמר בהם ועל ידי עבדיך הנביאים, אבל של כתובים לא נאמרו בשליחות אלא שנאמרו ברוח הקודש, לפיכך אמר בהם ובדברי קדשך כתוב לאמור". הציטוט ממזמור כד שבתהלים — "שאו שערים וגו' — אמנם מורכב מארבעה פסוקים, אבל נחשב לענייננו לפסוק אחד בלבד — "דע כי שאו שערים ראשיכם הראשון והשני תרווייהו כחד חשיבי, וכחד פסוק דמי" (שבלי לקט סי' רצ). מהרש"א מבאר עניין זה באריכות מתוך הפסוקים עצמם (ראש השנה לב ע"ב ד"ה ראשונה), והוא מסביר (שם) גם, כיצד זה נחשב הפסוק "שמע ישראל" וגו' לפסוק עשירי של סדר מלכיות, אף כי מלת מלך אינה נזכרת בו — "ואנן דמסיימין במלכיות בשמע ישראל וגו' ה' אחד שהוא במקום מלכות לר' יוסי, על פי כוונה שאמרנו, דמפורש ביה אחדות מלכותו, ואין צריך לסיים בה' ימלך לעולם ועד". ואכן זהה רעיון אחדות ה' עם רעיון מלכותו הבלעדית. — הפסוק מן התורה המסיים את סידרת הפסוקים בא בברכות הזכרונות והשופרות סמוך לחתימת הברכה, ואלו כאן הוא בא בסיום קטעה האמצעי, וזאת משום שהקטע האחרון מוקדש לקדושת היום. ובאשר לביאורו של קטע אחרון זה, ראה למעלה.

אתה זוכר מעשה עולם ופוקד כל יצורי קדם, לפניך נגלו כל תעלומות והמון נסתרות שמבראשית, כי אין שכחה לפני כסא כבודך ואין נסתר מנגד עיניך. אתה זוכר את כל המפעל וגם כל היצור לא נכחד ממך. הכל גלוי וידוע לפניך ה' אלהינו, צופה

עולם התפילות

ומביט עד סוף כל הדורות, כי תביא חוק זכרון להפקד כל רוח וגפש, להזכר מעשים רבים והמון בריות לאין תכלית. מראשית כזאת הודעת, ומלפנים אותה גלית.

זה היום תחלת מעשיך, זכרון ליום ראשון, כי חוק לישראל הוא, משפט לאלהי יעקב. ועל המדינות בו יאמר: איזו לחרב, ואיזו לשלום, איזו לרעב, ואיזו לשובע, ובריות בו יפקדו להזכירם לחיים ולמות, מי לא נפקד כהיום הזה. כי זכר כל היצור לפניך בא, מעשה איש ופקודתו, ועלילות מצעדי גבר, מחשבות אדם ותחבולותיו, ויצרי מעללי איש. אשרי איש שלא ישכחך, ובן אדם יתאמץ בך, כי דורשיך לעולם לא יכשלו, ולא יכלמו לנצח כל החוסים בך, כי זכר כל המעשים לפניך בא, ואתה דורש מעשה כולם. וגם את נח באהבה זכרת ותפקדתו בדבר ישועה ורחמים בהביאך את מי המבול לשחת כל בשר מפני רוע מעלליהם, על כן זכרנו בא לפניך, ה' אלהינו, להרבות זרעו כעפרות תבל וצאצאיו כחול הים,

ככתוב בתורתך: ויזכור אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתבה, ויעבר אלהים רוח על הארץ, וישוכו המים. ונאמר: וישמע אלהים את נאקתם, ויזכור אלהים את בריתו את אברהם את יצחק ואת יעקב. ונאמר: וזכרתי את בריתי יעקב, ואף את בריתי יצחק, ואף את בריתי אברהם אזכור, והארץ אזכור.

ובדברי קדשך כתוב לאמור: זכר עשה לנפלאותיו, חנון ורחום ה'. ונאמר: טרף נתן ליראיו, יזכור לעולם בריתו. ונאמר: ויזכור להם בריתו, וינחם כרוב חסדיו. ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר: הלוך וקראת באזני ירושלים לאמור, כה אמר ה': זכרתי לך חסד נעוריך אהבת כלולותיך, לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה. ונאמר: וזכרתי אני את בריתי אותך בימי נעוריך, והקימותי לך ברית עולם. ונאמר: הבן יקיר לי אפרים, אם ילד שעשועים, כי מדי דברי בו זכור אזכרנו עוד, על כן המו מעי לו, רחם ארחמנו, גאום ה'.

אתה זוכר — לא רק מה שקורה עכשו ומה שקרה זה עתה, גם מה שאנשים ביקשו לעשות ומה שפעלו בעבר הרחוק ביותר, גם הוא הווה לפניך בכל רגע של השגחתך; שכן כל רגע שבהווה ושעתיד לבוא אתה מצמיח מן הזרעים שאנשי הווה ואנשי עבר זרעו בשדה העתיד על-ידי מעשיהם הטובים והרעים. — מראשית. מאז נתחייב אדם הראשון מיתה עקב עבירתו על מצוותך וברחמיך הרבים שוב פתחת לפניו את שעריך של עתיד חדש, מאז קבעת יום ראשון זה להיות האדם על האדמה, יום הדין על האדם ויום החסד לו — ליום הדין על האדם עד סוף כל הדורות. וכפי שאמרו במדרש (ויקרא רבה פרשה כט, א), "בכ"ה באלול נברא העולם... נמצאת אתה דורש ביום ראש-השנה בשעה ראשונה עלה במחשבה... בט' נצטווה, ב' עבר, ב"א נידון, ב"ב יצא בדימוס. אמר הקב"ה לאדם, זה סימן לבניך — כשם שעמדת לפני בדין היום הזה ויצאת בדימוס, כך עתידיך בניך לעמוד לפני בדין ביום הזה ויוצאין לפני בדימוס. אימתי? בחודש השביעי באחד לחדש". וכדברי הירושלמי (ראש-השנה פ"א ה"ג) "כולהו נידונין בראש השנה, וגזר דינו של כל אחד מהם מתחתם בראש השנה". — זה היום. והוא כדברי הגמרא (ראש-השנה כז ע"א) "כמאן מצלינן האידנא זה היום תחילת מעשיך זכרון ליום ראשון? כמאן? כרבי אליעזר דאמר בתשרי נברא העולם", שהרי רבי יהושע סובר (שם יא ע"א) "בניסן נברא העולם". ברם, גם לרבי אליעזר נזקקים לפירושו של מהרש"א (שם כז ע"א ד"ה כמאן מצלינן) "וכבר כתבנו דבפרקי ר'

אליעזר מפורש, דתחילת הבריאה ביום א' היה בכ"ה באלול, וביום ו' נברא האדם, ועל שם זה נקרא ראש-השנה תחילת מעשיך, שהאדם היה תכלית של כל הבריאה, וכאלו לא נברא שום דבר קודם בריאת האדם. ובדומה גם רבנו בחיי בפירושו על התורה (בראשית א, ג) — "וצריך אתה לדעת, כי עתה במאמר הזה יהי אור התחיל בריאת העולם ונברא בכ"ה באלול (זכר לדבר — י"ה' אור); ומה שאמרו בתשרי נברא העולם, ביאורו — בתשרי נשלמה הבריאה, כי בו נברא האדם שהוא תשלום הבריאה וגמר הכל, כי הוא חותם תכנית, ומפני זה לא יכלו לומר באלול נברא העולם, כי הלכו אחר הגמר והחתימה, וכך גם, באריכות, בר"ן למשנה כל באי עולם וכו' במס' ראש-השנה. — מעשה איש. קביעת עתידו של האדם נובעת משיקולים שונים ומגוונים — מעשיו בעבר; תוצאות צעדיו, הטובים והרעים, הקיימות עדיין; מחשבותיו ותכניותיו, מה שביקש לעשות ולא הוציא אל הפועל משום שהדבר נמנע ממנו או משום ששאיפתו לעשותו לא היתה חזקה דיה; ומשקל גם למניעי מעשיו. שהרי לפי כל אלה עולה או יורד ערכו המוסרי של עברו והעתיד הצפוי לו, ומשניהם יחד מתהווה גורלו. — אשרי, מאושר האדם אשר כשם שה' זוכרהו, גם זוכר את ה' ומוצא בה' שופטו כוח וחיזוק לתיקונו לקראת עתידו. — וגם את נח. בשעה שה' דן את כל בני הדור ההוא לכליה, בשל השחתת מידותיהם, ידע למצוא את האדם היחיד הראוי לחסדו ולעשותו — מתוך החורבן הכללי — לאביו של דור חדש. הבלטת עניינו של נח באה, כנראה, כדי להיות מעבר להוכחה הראשונה מפסוקי התורה, והרי זכרו של נח הוא הזכרון הראשון שבתורה, ואף זו שזכירתו של נח בראש-השנה היתה, כפי שדורשים לשיטת רבי אליעזר בקשר לכתוב "ובחדש השני" (בראשית ה, יג) — "שני לדין" (ראש-השנה יב ע"א) — להרבות, על-פי בראשית ט, ז. — ככתוב בתורתך. עתה באים פסוקים מן התורה לפי הסדר, ונאמר, וזכרתי את בריתי, והוא ויקרא כו, מב, אבל אצל הספרדים בא במקום פסוק זה "וגם אני שמעתי" וגו' (שמות ו, ה), ואין לתמוה על כך, כי חכמינו ז"ל אמנם קבעו את מתכונתן של שלוש ברכות אלה, לרבות מספר הפסוקים-ההוכחות מן המקרא ומקורם, אבל השאירו חופש מסוים באשר לבחירתם. — ועל-ידי עבדיך הנביאים, בשלושת הפסוקים מן הנביאים בא פסוק מיחזקאל (טו, ס) בין שני פסוקים מירמיהו, והוא כדי לסמוך זכירת ברית נעורים לזכירת ברית חסד נעורים.

אלהינו ואלהי אבותינו, זכרנו בזכרון טוב לפניך, ופקדנו בפקודת ישועה ורחמים משמי שמי קדם, וזכר לנו ה' אלהינו את הברית ואת החסד ואת השבועה אשר נשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה, ותראה לפניך עקדה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו על גבי המזבח וכבש רחמי לעשות רצונך בלבב שלם, כן יכבשו רחמיך את כעסך מעלינו, ובטובך הגדול ישוב חרון אפך מעמך ומעריך ומארצך ומנחלתך. וקים לנו ה' אלהינו את הדבר שהבטחתנו בתורתך על ידי משה עבדך, מפי כבודך, כאמור: וזכרתי להם ברית ראשונים, אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים לעיני הגוים להיות להם לאלהים, אני ה'. כי זכור כל הנשכחות אתה הוא מעולם, ואין שכחה לפני כסא כבודך, ועקדת יצחק לזרעו היום ברחמים תזכור. ברוך אתה ה', זוכר הברית.

או"א זכרנו, על-פי תהלים קו, ד. — מחלוקת חכמים היא, אם לשון פקדון זהה עם לשון זכרון או לאו. "פקדונות הרי הן כזכרונות... דברי ר' יוסי; ר' יהודה אומר, אינן כזכרונות" (ראש-השנה לב ע"ב), ונוסחנו תואם את שיטת ר' יהודה ואינו גורס פסוקים שבהם בא לשון פקד, ולשון זה אינו בא אלא בפתיחתה של הברכה ובחתימתה. ומבאר מהרש"א (שם ד"ה ר"י אומר) "אף שלשון זכירה ופקידה נאמרו בחד לישנא, וענין משמעות אחת, מכל מקום הם משתנים קצת, שמלת פקידה הונח בפקידות ענין מה בזמן מה, כמו וביום פקדי וגו' ומה תעשו ליום פקודה וגו' והרבה כמוהו, שפירוש כולם על ענין הפקוד והשמור לזמן מה, אבל מלת זכירה בדבר שיזכור תמיד בלי שיקבע לו זמן, כמו וזה זכרי לדוד ודור, לזכרון לפני ה' תמיד, זכור ואל תשכח, ולזה אמר ר' יהודה, אין לנו לומר בתפילת ראש השנה כי אם זכרונות כלשון המקרא זכירה, כדי שיעלה זכרונותינו לטובה ולרצון לפני ה' תמיד וכו'", והשווה גם ביאורנו בכרך ראשון עמ' קנח. — תוכנה של חתימת הברכה (וגם של פתיחתה) חוזר, לעתים אף באופן מילולי, אל דברי המדרש בויקרא רבה (פרשה כט, ו) — "ר' לוי בשם רחב"א אמר, משל לבן מלכים שהיה לו דין בפני אביו. אמר לו אביו, אם אתה מבקש לזכות לפני בדין ביום הזה, מני נקולוגוס (= מליץ) פלוני, ואת זכי לפני בדין. כך אמר הקב"ה לישראל, בני, אם אתם מבקשים לזכות לפני בדין ביום הזה, תהיו מזכירים זכות אבות, ואתם זוכים לפני בדין. באחד — זה אברהם, שנאמר (יחזקאל לג, כד) אחד היה אברהם; זכרון תרועה — זה יצחק, שנאמר (בראשית כב, יג) וירא והנה-איל; מקרא קדש — זה יעקב, שנאמר (ישעיה מת, יב) שמע אלי יעקב וישראל מקוראי. ואימתי תהיו מזכירין זכות אבות ואתם זוכין לפני בדין? בחדש השביעי". — ותראה לפניך עקדה וכו'. איזכורה של עקידת יצחק בתפילת מוסף של ראש-השנה הוא על-פי דברי הפסיקתא שהעקידה בראש-השנה היתה — "כשהיו בניו של יצחק גדונים לפניך ביום זה, ואפילו יש להם כמה קטגורים מקטרגים אותם, כשם שרחמתי ולא השיבותיך, כך אתה לא תשיב להם. ויקרא אברהם שם-המקום ההוא ה' יראה אשר יאמר היום — מהו היום? כהיום, מפני שראש השנה היתה. אמר לו הקב"ה, וכך אני עושה. אמר לו אברהם, השבע לי. מיד — בי נשבעתי נאם-ה'. הוי, בחודש השביעי" (פסיקתא רבתי, פרשה מא), ולא כדברי המדרש בשמות רבה (פרשה טו, יב) שלפיו היתה לידת יצחק וגם עקידתו בחודש ניסן. בתפילה זו נזקף ענין העקידה לזכותו של אברהם, שהרי הוא נתנסה בנסיון זה, והתפילה תואמת את תפילתו של אברהם אבינו אחר העקידה כפי שמובא בפסיקתא הנ"ל. בעוד שבתחילתה של ברכה זו מודגש דבר זכרוננו הכולל של הקב"ה — אתה זוכר מעשה עולם — נסמכת כאן התפילה לזכרון טוב בעיקר על זכות אבות, ועל כן גם מוזכרת בסופה הבטחתו ית' "וזכרתי להם ברית ראשונים". באשר לחשיבותה של ברית זו, ראה ביאורנו כרך ראשון, עמ' מז. — כי זוכר. כמו תמיד חוזר המשפט האחרון שלפני חיתום הברכה אל תחילתה, כדי לסגור את מעגל הרעיונות, שתהא החתימה מעין הפתיחה. — ועקדת יצחק לזרעו. "ועקדת יצחק היום לזרעו תזכור, כך היא הנוסחא המפורסמת.

והמדקדק לומר לזרע יעקב תזכור — משנה מטבע שטבעו חכמים בברכות, ואינו אלא טועה" (שו"ע אורח חיים, סי' תקצא, סע' ז). ואולם הנוסח שנוי במחלוקת, מחלוקת שהביאה לגירסאות שונות אצל בעלי קבלה, אצל אשכנזים ואצל ספרדים, והיא בשאלה, אם די בתיבת "זרעו" כדי לציין את ישראל, שהרי גם עשו מזרעו של יצחק הוא; וראה שם מגן דוד ס"ק ג ומגן אברהם ס"ק ז. וזו ולדעת יעב"ץ (שו"ת שאילת יעב"ץ ח"א סי' קמד) מוסבת תיבת "זרעו" על אברהם שנתנסה בנסיון העקידה, כאמור למעלה, והיא באה לרבות את כל אומות העולם שגם למענם יש להתפלל בראש-השנה. באשר לעניינה של עקידת יצחק בכלל, ראה ביאורנו כרך ראשון, עמ' סא—סב. — ברחמים. תוספת מלה זו באה לבקש שזכרון זכות האבות אמנם יהיה לטובה, שהרי עונשו של רשע בן צדיק קשה מעונשו של רשע בן רשע. — זוכר הברית. חתימה זו מוסבת על "ברית ראשונים" (ויקרא כו, מה) המוזכרת קודם ואשר על-פיה זוכר ה' ברחמים את עמו גם בשעתו השפלה ביותר.

אתה נגלית בענן כבודך על עם קדשך לדבר עמם, מן השמים השמעתם קולך, ונגלית עליהם בערפלי טוהר. גם כל העולם כולו חל מפניך, ובריות בראשית חרדו ממך, בהגלותך מלכנו על הר סיני ללמד לעמך תורה ומצות, ותשמיעם את הוד קולך, ודברות קדשך מלהבות אש. בקולות וברקים עליהם נגלית, ובקול שופר עליהם הופעת,

ככתוב בתורתך: ויהי ביום השלישי בהיות הבוקר, ויהי קולות וברקים וענן כבד על ההר וקול שופר חזק מאד, ויחרד כל העם אשר במחנה. ונאמר: ויהי קול השופר הולך וחזק מאד, משה ידבר והאלהים יענו בקול. ונאמר: וכל העם רואים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השופר ואת ההר עשן, וירא העם ויגעו ויעמדו מרחוק.

ובדברי קדשך כתוב לאמור: עלה אלהים בתרועה, ה' בקול שופר. ונאמר: בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה'. ונאמר: תקעו בחודש שופר, בכסה ליום חגנו. כי חוק לישראל הוא, משפט לאלהי יעקב. ונאמר: הללויה, הללו אל בקדשו, הללוהו ברקיע עוזו. הללוהו בגבורותיו, הללוהו כרוב גדלו. הללוהו בתקע שופר, הללוהו בנבל וכנור. הללוהו בתוף ומחול, הללוהו במינים ועוגב. הללוהו בצלצלי שמע, הללוהו בצלצלי תרועה. כל הנשמה תהלל יה, הללויה.

ועל ידי עבדיך הנביאים כתוב לאמר: כל יושבי תבל ושוכני ארץ, כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו. ונאמר: והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול, ובאו האובדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים, והשתחוו לה' בהר הקודש בירושלים. ונאמר: וה' עליהם יראה, ויצא כברק חצו, ואדגי אלהים בשופר יתקע והלך בסערות תימן. ה' צבאות יגן עליהם, כן תגן על עמך ישראל בשלומך.

אלהינו ואלהי אבותינו, תקע בשופר גדול לחרותנו, ושא נס לקבץ גלויותינו, וקרב פזורינו מבין הגוים, ונפוצותינו כנס מירכתי ארץ. והביאנו לציון עירך ברגה ולירושלים בית מקדשך בשמחת עולם, ושם נעשה לפניך את קרבנות חובותינו כמצווה עלינו בתורתך, על ידי משה עבדך, מפי כבודך, כאמור: וביום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חודשיכם ותקעתם בחצוצרות על עולותיכם ועל זבחי שלמיכם, והיו לכם לזכרון לפני אלהיכם, אני ה' אלהיכם. כי אתה שומע קול שופר ומאזין תרועה ואין דומה לך. ברוך אתה ה', שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים.

אתה נגלית. גילוי השכינה שהחל אז בסיני בשעת מתן תורה ואשר ישיג את מטרתו האוניברסאלית בגאולה העתידה לבוא, עומד כולו בסימן קול

עולם התפילות

השופר הגדול, ועל כן הוא תוכנה של ברכת השופרות. — "ר' אליעזר המודעי אומר, מתן תורה שמע (יתרו) ובא, שכשניתנה תורה לישראל, היה קולו הולך מסוף העולם עד סופו, וכל עכו"מ אחוזת רעדה בהיכליהן ואמרו שירה, שנאמר (תהלים כט, ט) "ובהיכלו כלו אמר כבוד" (זבחים קטז ע"א). — בערפלי טהר, פ"ה פתוחה ולא שואית, וכפי שהוכיח ר"י היידנהיים בביאורו למחזור. — ובריות בראשית חרדו מחז, ראה ביאורנו, כרך ראשון עמ' קה—קו. ובפרקי דר' אליעזר (פרק מא) מתואר, מה התרחש בטבע בשעת מתן תורה — "יצא קול ראשון, והשמים והארץ רעשו, והימים והנהרות ברחו, ההרים והגבעות נתמוטטו, וכל האילנות כרעו, והמתים שבשואל חיו ועמדו על רגליהם". כל הפתיחה כולה שזורה קטעי פסוקים, וראה פירוט באבודרהם. — עתה באים בזה אחר זה הפסוקים ההוכחות מן התורה, מן הכתובים ומן הנביאים. בהוכחות מן הכתובים נתוסף לשלושת הפסוקים (שלושה הוא המספר המזערי) עוד כל מזמור קנ שבתהלים, והוא "מפני שיש בו עשרה הלולים, והם כנגד עשר מלכיות ועשרה זכרונות ועשרה שופרות" (אבודרהם), כלומר ממזמור זה נמצאנו למדים את הצורך בעשרה פסוקים הוכחות בכל אחת מברכות אלה. ואולם בעלי הקבלה רואים במזמור זה רמז לקולות השופר שיחדרו דרך עשר הספירות עד לכסא כבודו, כשם שקריאות ההילולים שבזמור עולות אליו ית', כשהן חוזרות ונשנות עשר פעמים. — הפסוקים מן הנביאים באים לפי הסדר במקרא, אבל הספרדים מקדימים את הפסוק השני כדי לציין את הגאולה העתידה לבוא אשר תחל עם קיבוץ פזורי ישראל. אחרי הפסוק השלישי מן הנביאים (זכריה ט, יד) מוסיפים "ה' צבאות יגן עליהם" (שם שם, טו), והוא מוסב על "ישבי תבל ושכני ארץ" שהוזכרו קודם. "ומתוך שתקנו לבקש רחמים על העם השוכנים בשאר הארצות, תקנו גם כן לבקש רחמים על הקהל, ואומר ה' צבאות יגן עליכם, ואחר כך מכניס שליח ציבור עצמו בכלל הרחמים ואומר — ה' צבאות יגן עלינו" (אבודרהם). ואולם מחזור ויטרי מתנגד להוספה זו — "יש מחזורין שכתוב בהן ה' צבאות יגן עלינו, ואין לומר כן, כי מה ענין זה אצל שופרות. פסוק הוא לעצמו — והלך בסערות תימן, ואחריו כתוב ה' צבאות יגן עליהם. ואם כדי להוסיף ברכה על הצבור אתה רודף לאמרו בתפלה, חטוף גם אותו שלאחריו — והושיעם ה' אֱלֹהֵיהֶם ביום ההוא כצאן עמו. אלא לא כל הימך להוסיף במקראות מדי חובת היום". וראה גם תניא רבתי, פרשה ע"ה, ביאורי מהרש"ה ס"ק יא, "אך קשה לי, אנן בתפילת ראש השנה דמפסקינן בפסוקי דשופרות ה' צבאות יגן עליהם, והוא באמצע פסוק (זכריה ט, טו), והא אמרינן (מגילה כב ע"ב; תענית כז ע"ב), כל פסוקי דלא פסקיה משה, אנן לא פסקינן ליה... וצ"ע". — תקע בשופר, ראה ביאורנו, כרך ראשון, עמ' קמג. — המשפטים הבאים משמשים מעבר אל הפסוק האחרון של העשיריה, הפסוק מן התורה (במדבר י, י), פסוק שלפיו היו מריעים בחצוצרות, וממילא גם בשופר, בשעת הקרבת כל התמידים והמוספים. — ושם נעשה לפניך וכו'. יש נוסחים שלפיהם אין אומרים כאן את המלים "את קרבנות חובותינו", שהרי כבר הוזכר עניין הקרבנות בברכה הרביעית ואינו עניין כאן בשופרות. —

וביום שמחתכם וגו'. ואף יש דיון בראשונים על מקומו של פסוק זה בשופרות. "ואותן שנהגו לומר בסוף השופרות ותקעתם בחצוצרות — טעות היא, ואף על גב דכל מקום שיש חצוצרות כו' ובמקדש יש שופר, אפילו הכי אנן קראי דמזכיר שופר בעינן והא ליכא, אלא אומר לא הביט און ביעקב (במדבר כג, כא), ואף על פי שאמרה עם המלכיות, אומרה עם השופרות, ואי נמי יום תרועה יהיה לכם (שם כט, א), וכן דעת הרמב"ן והרשב"א. אבל הרא"ה כתב דבקרא דותקעתם בחצוצרות סגי, דאף על גב דכתיב בה חצוצרות, אינה אלא שם תקיעה דעולה משום שון יות, ועדיף טפי האי קרא משום דבספרי דרשינן מניה מלכיות זכרונות ושופרו... וכן ראיתי להרמב"ם שהביא פסוק זה" (ר"ן ראש־השנה לב ע"א). והרא"ש כתב (שם), "ויש מרגנים על מה שאנו משלימין בשופרות בהאי קרא וביום שמחתכם ובמועדיכם שכתוב בו ותקעתם בחצוצרות ואין כתוב בו שופר... ואני אומר שאין לשנות מטבע ברכות שנהגו בימים הראשונים, וכי היכא דתרועה בלא שופר מיקרי שופר, הוא הדין נמי תקיעה, ומשום דכתיב חצוצרות בקרא לא גריעי, וכן משמע בירושלמי שהיו משלימין בו שופרות...". — כי אתה שומע. חלוקות הן הדעות אם שמיעה היא מקרוב והאזנה — מרחוק, או להיפך, וכך כתב עץ יוסף (אוצר התפילות, עמ' 1082) — "והאזנה מרחוק ושמיעה מקרוב, על דרך האזינו השמים ותשמע הארץ, וזהו שומע קול שופר — קול צדיק ישמע מרחוק, ומאזין תרועה — מקרוב, מבעל תשובה... ובעל עקידה פירש האזנה מרחוק, היינו שצריך להטות אוזן תחלה, ואחר כך שומע, ומקרוב רק שמיעה ומתכוין עיין רש"י שם, ולדידיה הכי פירשו — שומע קול שופר צדיק בקרוב אין חידוש, אבל מאזין מרחוק לבעל עבירה ומקטרגים עליו ואין מניחים לו להיכנס לשער המלך ה' שומע מכה"כ (מכל העולם כולו), על דרך כי שמע א־להים אל קול הנער באשר הוא שם. ומסיים שומע קול תרועת כו' ברחמים, כי אחר כך נתקרב ושומע מקרוב ומזדוג זכות ורחמים". — ואין דומה לך. מכל מקום, פירושן של מלים אלה הוא שאין דומה לו ית' בזה שהוא שומע את קולנו מרחוק, והוא לפי פירושן של רש"י הירש, שברחמיו הרבים ה' מתחשב אף ברמז כלשהו של תיקון ותשובה. — כמצוה. ר"י בער בסידורו עבודת ישראל מוכיח שנכון לקרוא כמצוה (מ"ם חרוקה וצד"י שוואית), ולא כמצווה (ו"ו שרוקה). — בא"י שומע קול וכו'. בחתימת הברכה גירסאות שונות. רמב"ם (בסדר התפילה) ותניא (הלכות ראש השנה ע"ה) גורסים — שומע תרועה, כמו בתענית פרק ב משנה ד. הספרדים מוסיפים תיבת "היום" — שומע קול תרועת עמו ישראל היום ברחמים, ויש ביניהם שמשימים תוספת זו בשבת. וראה שערי תשובה (אורח חיים סי' תקצא ס"ק ו) "וכתב הריב"ש, תותם בא"י שומע קול תרועת עמו ישראל היום ברחמים, בשבת לא יאמר היום, ובגן המלך ס"ב כתב על זה, בשבת אומר שומע זכרון תרועת עמו ישראל ברחמים. ומנהגנו שבין בחול בין בשבת אין אומרים מלת היום ולא מלת זכרון, רק בין בחול בין בשבת אומרים שומע קול תרועת עמו ישראל ברחמים". — סוף התפילה — כרגיל.

חזרת הש"צ במוסף של ראש־השנה חשובה במיוחד, כפי שכבר נאמר, הן

משום תקיעות השופר שבה, הן משום שבה יוצאים ידי חובתם אלה שלא אמרו את התפילה בלחש, "מי שאינו בקי ומי שירצה לסמוך על תפלתו (של הש"צ) ולא התפלל, דקימא לן דש"צ מוציא אף את הבקי בראש השנה וביום הכפורים, והטעם משום דאושזי כולי עלמא בברכות, כלומר שאומרים אותן בקול רם ומשבשין זה את זה, ואינן יכולין לכוון לשונם ולבם לתפלה" (כלבו, ראש־השנה, סד). אך יש בה בחזרת הש"צ גם פיוטים בעלי חשיבות מרובה. רובם של פיוטים אלה מקובל על כל קהילות ישראל, אף כי מן הנכון הוא שכל קהילה תנהג על־פי מנהגה. — "ומנהג אבותינו תורה היא, ואין לשנות" (טור אורח חיים סי' תקצא). את סדרם של הפיוטים קבע מעל לכולם מהרי"ל, והוא גם תיקן גירסאות רבות והדגיש היטב (וכן עשה של"ה) את עומקם של הפיוטים שתוכנם לעתים מוסתר.

הפיוטים נוצרו עקב שאיפה הבאה לידי ביטוי במדרש (ילקוט שמעוני ב, רמז תל) לפסוק שבישעיה כו, טו "יספת לגוי נכבדת" — "רבנן אומרים, אומות העולם אם אתה מרבה להן ימים טובים, הם אוכלים ושותים ופוחזים ונכנסים לבתי טרטיאות ולבתי קרקסאות ומכעיסין אותך בדרכיהם ובמעשיהם, אבל ישראל אוכלים ושותים ושמחים ונכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשאות ומרבים בתפלות ומרבים במוספין ובקרבתות". בפיוטי ראש־השנה מדברים אלינו ראשוני הפייטנים. תפילת היום הראשון עומדת בסימנו של גדול הפייטנים, ר' אלעזר בן יעקב הקליר, שחיבר את הפיוטים לשחרית ולקדושת מוסף ולברכות מזו"ש, ושעליו מסופר (מגן אברהם, ריש סי' סח) "וכשפייט רבי אלעזר וחיות אשר הנה, ליהטא אש סביבותיו". את תפילות יום שני של ראש־השנה העשיר בפיוטיו ר' שמעון בן יצחק ממגנצא (המאה ה־י). ואלו הפיוטים לברכות מזו"ש ליום זה הם פרי עטו של ראשון הפייטנים הידועים, יוסי בן יוסי (המאה ה־ח). הקטעים "היה עם פיפיות" ו"היום הרת עולם" נתחברו כנראה עוד בימי הגאונים, וגם "היום תאמצנו" נתחבר בידי פייטן עלום שם כנראה בתקופה סמוכה לתקופתו של ר' אלעזר הקליר.

להערה מיוחדת ראוי הפיוט "ונתנה תוקף" שכן משמעותו של היום באה בו לידי ביטוי בעוצמה יתרה. למחברה או לפחות למפיצה בקהילות ישראל נחשב רבי אמנון ממגנצא, וכמתואר באור זרוע (ס"ק רעו) — "מצאתי מכתב ידו להר' אפרים מבונא בר יעקב שר' אמנון ממגנצא יסד ונתנה תוקף על מקרה הרע שאירע לו, וזה לשונו: ... אחר הדברים והאמת אשר הועלה ר' אמנון ונתבקש בישיבה של מעלה, ביום השלישי לטהרתו נראה במראות הלילה לרבנא קלונימוס בן רבנא משולם בן רבנא קלונימוס בן רבנא משה בן רבנא קלונימוס ולימד לו את הפיוט ההוא ונתנה תוקף, ויצו עליו לשלוח אותו בכל תפוצות הגולה להיות לו עד וזכרון, ויעש הגאון כן". ואולם יש סוברים שר' קלונימוס בן משולם ממגנצא (המאה ה־יא) הוא מחברו של פיוט זה (ראה S. Zunz, Literaturgeschichte עמ' 107). מקראות ומדרשים רבים משמשים מקור לפיוט זה המתאר במיבנה נפלא לא פחות מאשר משפטו של העולם ושואל את דימויו מן השמים ומן הארץ, וראה בעניין זה וגם באשר לפרטי הטקסט אצל מפרשי הפיוטים המוזכרים

בהערותינו לפיוטים (בביאורנו לתפילת פסח), וראה גם את ביאורו המעמיק של רש"ר הירש בכתביו (כרך ששי, 2 ואילך). — ותשובה ותפלה וצדקה. כבר הוער שבירושלמי (תענית פ"ב הל' א) ובמדרש (בראשית רבה פרשה מד, טו) באים דברים אלה המעבירים את רוע הגזירה בסדר אחר — תפילה, צדקה, תשובה — והוא על-פי דברי הימים ב' ז, יד. ברם, מהרי"ל (סדר ראש השנה) ומטה משה (סי' תתיח) מצדיקים גירסתנו בהצביעם על כך שתשובה הנה התנאי לתפילה ולצדקה, וכפי שמשתמע גם מן הכתוב "כי-קרוב אליך הדבר מאד, בפיך ובלבבך לעשותו" (דברים ל, יד): תחילה "בפיך" — הודאה על החטא, אחר "ובלבבך" — זוהי תפילה שהיא עבודה שבלב, ולבסוף "לעשותו" — הרי זו עשיית חסד, צדקה. במחזורים רבים מודפסים מעל לשלוש מלים אלה שלוש המלים "צום — קול — ממון", מלים המראות כיצד יש לקיים תשובה, תפילה וצדקה. למלים אלה גימטריא שווה — 136, והגימטריא של שלוש המלים יחד היא 408, מספר התואם את הגימטריא של "זאת", רמז לפסוק "בזאת יבא אהרן אל-הקדש" (ויקרא טז, ג), כלומר יש כאן משום רמז ששלושת הדברים האלה הם אמצעי להשגת כפרה לפנינו ית'. פיוט זה הדן ב"קדושת היום כי הוא נורא ואיום" משמש מעבר לקדושה.

בקטעים "ובכן" שאחרי הקדושה משלבים בקהילות רבות את הפיוט "ויאתיו", פיוט המיוסד על סדר אלף-בית ומתאר בקווים מאירים את אחוות העמים העתידה להיות. על-פי תוכנו המיוחד סוברים החוקרים רפפורט וזקס שיש קשר בין חיבורו ואירוע ידוע בקונסטנטינופול שבו נופצו והושמדו פסלי אלילים ותמונות.

מתוך המשך חזרת הש"צ יש להדגיש את ההשתחויה בתפילת "עלינו לשבח" המיוסדת, כמוה כקטע "אתה הראת" שהש"צ אומרו בשעה שהציבור משתחוים, על מסורת של בעל הרוקה. על משמעותו של מנהג זה ראה בביאורנו בדרך הראשון עמ' קעג—קעד ולהלן לעבודת יום הכפורים, וגם עיין שו"ע אורח חיים סי' קלא סעיף ח רמ"א ומגן אברהם ס"ק כב.

שונים המנהגים באשר לפתיחת ארון-הקודש בשעת עלינו — ראה הגהות המנהגים בספר המנהגים לר' יצחק אייזיק טירנא: "וסוגרין הארון לפני קדושה וכן אחר האותו ואחר עלינו, ויש פותחין לקדושה". ר"ו היידנהיים ציין במחזורו — על-פי מהדורות קודמות מדפוס אמסטרדם או זולצבאך — מספר רב של מקומות שבהם יש לפתוח את הארון, ושלמה גייגר בספרו "דברי קהלת" מציין (עמ' 469) את כל המקומות שפותחים בהם את הארון בפרנקפורט, אך מנהג אשכנז בכללו מתאים יותר למנהג טרויש. רמז לפתיחת הארון בשעת תפילות חניגיות במיוחד נמצא בפסוק "...שער החצר הפנימית הפנה קדים יהיה סגור ששת ימי המעשה, וביום השבת יפתח וביום החדש יפתח" (יחזקאל מו, א).

משייכים את הפיוטים "היה עם פיפיות" ו"אוחילה" שאחרי "עלינו" לסוג הרשויות, כלומר פתיחות שבהן מבקש הפייטן-הש"צ רשות להתפלל כשליחו של הציבור. נטילת רשות זו היתה שכיחה יותר בימים קדומים, כאשר עיני הציבור

היו מופנות לחזן כשליחם, ויש הרואים בפיוט "מסוד חכמים" את הצורה הקדומה והפשוטה ביותר של נטילת רשות מחכמי העדה הנוכחים בבית-הכנסת. ואולם נראה שהפיוטים "היה עם פיפיות" ו"אוחילה" הם יותר בבחינת תפילה להשראה הנכונה לחזן לקראת הדברים שהוא עומד לומר לפני הקהל. העובדה שיש כאן בזה אחר זה שני פיוטי "רשות" מסתברת בכך שמקומה של הרשות הקדומה ביותר — "אוחילה" — היה אצל הספרדים, לפי רמב"ם (סדר התפילה) בתוך התפילה בלחש, ורק על-פי הוראת ר' יעקב בעל הטורים הועבר לחזרת הש"צ, שהרי מן המלים "אשר בקהל עם" משתמע שבפיוט רשות מדובר. "ואוחילה, נראה מתוכו שאין ליחיד לאומרו, שהוא רשות לש"ץ" (טור אורח חיים סי' תקצא).

עתה אומר הש"צ "על כן נקוה", ומיקומו של חלק שני זה של תפילת עלינו אחרי שני פיוטי הרשות מוכיח את אשר אמרנו למעלה, שכאן מתחילה עצם ברכת המלכיות. אחרי המלים "תמלוך בכבוד" משלבים את פיוטו של ר' אלעזר הקליר "אנסיכה מלכיי", והוא כדי לקיים דברי מחזור ויטרי (של"א, דף 370) "העם נהגו לומר עד תמלוך בכבוד, ואחרי כן מתחילין התקיעתא של פיוטין. אבל רבינו יצחק הלוי תיקן לסיים הפסוקים קודם שיתחיל התקיעתא, כי בתקיעתא אינם כתובים המקראות כסדר של תנ"כ, ונראין דבריו שחובין הן בש"צ לאומרן כשאר תפילה, ועליו אני אומר מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו; ואילו ואילו מודים שצריך להתחיל לש"צ סדר תפלה שתקנו אנשי כנסת הגדולה קודם שיתחיל הפיוט שתיקנו האחרונים להוסיף בשבחו של מקום, ובאמצע תפלה, קודם חתימה, יסדר תפלתו ושבחו של מקום, מלכיות בסדר מלכיות, זכרונות בזכרונות, שופרות בשופרות, שכל עצמם של פייטנים לא יסדו פיוטם כי אם לאמרן באמצע ברכה, כל אחת ואחת מעניניה...". (וראה הערותיו של ר"ש פרומקין לסדר ר' עמרם גאון סעי' קיד, כ).

בפיוטיו של יוסי בן יוסי ליום השני של ראש-השנה (שרי"ץ אבן גיאת מייחס בטעות לתנא יוסי בן יעזר) נבחרו פסוקים שונים מאלה שבברכות מזו"ש וגם סדרם שונה. אך כבר הסכים ר' האי גאון (כמובא בהלכות רי"ץ אבן גיאת) שמותר לשנות וכך גם אצל מהרי"ל (הלכות ראש-השנה) — "שאל הר"ר זעלמלין מערפורט את מהר"י סגל, מפני מה יסד הפיוט בקרובץ דיום שני פסוקי מזו"ש אחרים ממה שאומר הציבור בלחש, והשיב שהוא שאל גם כן למהרי"ל, והשיב לו דאתא לאשמעינן, דאם אומר אדם פסוקי מזו"ש אחרים, נמי יצא, ואתי נמי שפיר דאתא לאשמעינן דנמי יצא אם אמר פסוק אחד של מלכיות ואחד זכרונות ואחד שופרות וכן ג' פעמים. ואני שוב מצאתי כן בפירוש א' ישן וזה לשונו: אל תתמה שתפס לו מקראות שאין אנו קוראים בראש השנה, שחכמים הכשירו כל המקראות שיש בהן מלכיות לצאת בהן ידי חובתן, שעשרה פסוקי מלכות כולם כשרים להזכירם, ובכולם יוצא אדם ידי חובתו, ובלבד שלא יהו של פורענות". ומהרי"ל גם הנהיג לומר ביום א' של ראש-השנה שחל בשבת את פיוטי היום השני (וביום השני את פיוטי היום הראשון), כי בהם באה תמיד במקום שופר תיבת "קול".

רבח

אחרי גמר כל אחת משלוש הברכות תוקעים בשופר, כפי שכבר נאמר. הנכון היה לתקוע כל פעם תשר"ת תש"ת ותר"ת, וכפי שאמנם ממליצים לעשות האר"ז^ל, של"ה ויעב"ץ. אך הרוב נוהגים לתקוע רק סדר אחד אחרי כל ברכה, אם כל פעם תשר"ת (רבנו תם ורמ"א), ואם אחרי מלכיות תשר"ת, אחרי זכרונות תש"ת ואחרי שופרות תר"ת (רי"ף, רמב"ם ורא"ש), ועושים כן משום "טירחא יתרה" (שו"ע אורח חיים ס' תקצב, ט"ז ס"ק א). "ונהגו לומר כל פעם אחר שתקעו היום הרת עולם וארשת (מהרי"ל), אפילו בשבת שאין תוקעים, אומרים היום הרת עולם, אבל לא ארשת" (שם סע' א ברמ"א). הנימוק לאמירת "היום הרת עולם" מובא במגן אברהם (שם ס"ק א) בשם הלבוש — "דבתשרי נברא העולם", וראה למעלה ביאורנו לברכת זכרונות, ד"ה זה היום. אך מכיוון שלפי התוספות (ראש-השנה כו ע"א ד"ה כמאן מצליגן) מוכרעת מחלוקתם של רבי אליעזר ורבי יהושע כרבי יהושע — בניסן נברא העולם — יש המפרשים את המלים "היום הרת עולם" כמוסבות על ראש-השנה כהולדת מוסרית חוזרת הבאה לו לעולם בשל יום המשפט, רעיון המובע כבר אצל חכמינו — "תכתב זאת לדור אחרון, ועם נברא יהלל-יה (תהלים קב, יט) ... ורבנן אמרין, אלו דורות שהם כמתים במעשיהם, ובאים ומתפללים לפניך בראש-השנה וביום הכפורים, ואתה בורא אותם בריאה חדשה" (ילקוט שמעוני ב, רמז תתנה). ואלו לפי תוספות (שם) פירושן של מלים אלה — "דבתשרי עלה במחשבה לבראות, ולא נברא עד ניסן", כלומר גם העלאת המחשבה מכונה הריון, והשווה תהלים ז, טו. — אם כבנים אם כעבדים, על-פי דבריהם ז"ל "בנים אתם לה' אֱלֹהֵיכֶם — בזמן שאתם נוהגים מנהג בנים, אתם קרוים בנים, אין אתם נוהגים מנהג בנים, אין אתם קרוים בנים, דברי רבי יהודה" (קידושין לו ע"א). — ותוציא כאור וכו'. במשפט-סיום זה אין לומר תיבת "היום". "והאומר ותוציא לאור משפטנו היום לא כיון יפה, שאין בדין להחזיק עצמנו כצדיקים גמורים שנכתבים ונחתמים לאלתר לחיים, כי אם כבינונים שתלולים ועומדים עד יום הכפורים, כך קבלתי בצרפת" (ספר המנהיג, הל' ראש-השנה, ס"ק כ"ב). — ארשת שפתינו. בפיוט זה הבא אף הוא אחרי כל ברכה מברכות מזו"ש מבקשים על קבלתה ברצון של התפילה-הברכה שנסתיימה זה עתה, כדוגמת אנשי המשמר שהיו "מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון" (תענית כו ע"ב). — לקול תרועתנו. "לקשר"ק היה אומר לקול תרועתנו, דוודאי אית שם תרועה, הן שהיא שברים הן שהיא תרועה, אבל לקש"ק ולקר"ק אומר קול תקיעתנו, דשמא האידך היא תרועה" (מהרי"ל הלכות ראש-השנה). אבל למעשה שונים המנהגים בעניין זה, וכן שונים הם באשר לאמירתם של שני פיוטים אלה כשראש-השנה חל בשבת, וכל מקום ינהג כמנהגו.

אחרי ברכת כהנים (ראה ביאורנו לתפילת פסח) מתפללים תפילה ששבעת פסוקיה מתחילים בתיבת "היום", כשהמספר שבע מקביל למספר תיבותיו של הפסוק "ואתם הדבקים בה' אֱלֹהֵיכֶם חיים כלכם היום" שנאמר קודם. יש המוסיפים "היום תכתבנו לחיים טובים", ואין לומר כן מן אותו הטעם שאין אומרים תיבת "היום" בסוף הפיוט היום הרת עולם, כאמור למעלה, כלומר משום שיש בכך

עולם התפילות

משום יהירות, כאילו אנו רואים עצמנו כצדיקים שמשפטים נחתם היום, התפילה הזאת באה בסוף מוסף כדי לשמש מעין עידוד אחרון לחוזרים בתשובה, וכמשתמע מפסוקה הראשון — "היום תאמצנו". יש נוסחים שבהם באים פסוקיה של תפילה זו על-פי סדר אלף-בית.

"ולאחר התפלה מריעין בלא תקיעה ובלא ג' שברים, מריע תרועה גדולה כדי לערבב השטן" (סידור רב עמרם גאון), וראה טור אורח חיים סי' תקצו. וט"ז מבאר (שו"ע אורח חיים סי' תקצו ס"ק א) "ונראה לי פירושו שלא יקטרג עליהם (השטן) אחר התפילה, שהולכים ואוכלים ושותים ושמחים, לומר שאינם יראים מאימת יום הדין". ואולם רמ"א בהגהותיו שם מעיר "ויש מקומות נוהגין לחזור ולתקוע שלושים קולות", ועל כך מעיר ט"ז (שם), "נראה לי הטעם מפני שאולי חטאו ולא שמעו כהוגן, יתוקן עכשו בתקיעה זאת". עם זאת ברור שתקיעות אלה הן תקיעות שברשות, ואין הן מעיקר המצוה. אבל הטור מביא (סי' תקצו) בשם רב האי גאון, כי "לא בתורת מנהג אנו עושין אלא מכי אתא ר' יצחק ואמר, מכי מסיים ש"צ תקיעתא ביבנה, לא שמע איניש אודניה מקל תקיעתא (ראש-השנה ל ע"א), למדנו שיחידים היו רגילים לתקוע אחר התפילה, ואם אין עושין כן, אין עיכוב בדבר, שכבר יצא ידי חובתו".

מאידך גיסא מובא בספר המנהיג (הלכות ראש-השנה ס"ק כא), "ושמעתי כי במדינת בבל עושין מאה קולות, וכך כתוב בערוך בערך פע, מאה פעיות דפעיא אימיה דסיסרא וכך מנהגא... ומצאתי סמך לדבר בפרשת אמור אל הכהנים בילמדנו, וזהו שאמר הכתוב, הן אתם מאין ופעלכם מאפע וגו' (ישעיה מא, כד), הן אתם מאין — מליחה סרוחה, ופעלכם מאפע — מאה פעיות שהאשה פועה בלידתה, צ"ט למיתה ואחת לחיים, וצריך לפרש שצ"ל כשנתיבבה, חבלי יולדה באו לה כאשה היושבת על המשבר, וכיולדה פעתה ונבעתה" (והשווה גם תנחומא פ' אמור, יא). הקשר אל תקיעת שופר הוא לכאורה בכך שהגמרא לומדת (ראש-השנה לג ע"א) את קול התרועה מיבבתה של אם סיסרא (שופטים ה, כח). וכמו יולדת זו כך נשמע גם אנחנו מאה קולות כדי שלבסוף תבשרנו התקיעה הגדולה פדות וחיים.

גם בעלי הקבלה מקפידים על המספר מאה. "והמהדרין מן המהדרין תוקעין מאה קולות, וכן נוהגין גם כן אנחנו ק"ק אשכנזים שבירושלים ע"ה תוב"ב, ותוקעין ל' קולות מיושב ול' קולות על הברכות כדלעיל ול' קולות אחר עלינו לשבח, אחר כך אומרים שיר הכבוד אנעים זמירות, ולאחר אנעים זמירות תוקעין תשר"ת תש"ת תר"ת, ומנהג יפה ומהודר הוא" (של"ה מס' ראש-השנה), כשהכוונה היא שמאות קולות השופר ישברו את כוחו של יצר הרע שבקרבנו. וכך הוא בסידורו של יעב"ץ (שער העין ס"ק ד) "...ובתקיעה אחרונה אומר המקרא תקיעה גדולה, והתוקע מאריך בה יותר משאר תקיעות, ויכוין שעתה נשלמו ש"ס טרומיטין דתשר"ת לבטל כח השטן" וכו'.

כשיר של יום נקבע במס' סופרים (פרק יט הל' ב) מזמור מז שבתהלים.

תפילת מוסף / ראש־השנה

ואמנם אנו אומרים אותו כשירו של היום השני, ואלו ביום הראשון של ראש־
השנה אנו אומרים מזמור פא, והוא על שום דברי הגמרא (ראש־השנה ל ע"ב) —
"במוסף מהו אומר? הרנינו לא־להים עוזנו" וכו'. קשרם של שני המזמורים לראש־
השנה הוא ברור.

"ואחר שגמר ש"צ התפלה, אומר קדיש, ונפטרינ לבתיהם לשלום" (טור אורח
חיים סי' תקצו).

מנחה, תשליך

תפילת-מנחה של ראש-השנה דומה לתפילת מנחה ביתר החגים, פרט לתפילת העמידה השונה ופרט לתפילת אבינו מלכנו שאומרים אותה אחריה. כאשר חל ראש-השנה בשבת, גם אומרים צדקתך צדק — "ואם חל בשבת, כתב רב עמרם שאומרים צ"צ כמו בשבת דעלמא, דכיון שהוא יום הדין, אומרים צ"צ משום צדוק הדין, ושראוי לאומרו ביום הדין" (טור אורח חיים ס' תקצח). ובאשר למקומו של צדקתך צדק בסדר התפילה, כותב שערי תשובה (שו"ע אורח חיים ס' תקצח) — "ועיין בר"י משם א"ח בשם בעל העיתים דבמקומות שאומרים אבינו מלכנו בשבת, אז במנחה יש לומר תחילה אבינו מלכנו, דתקינן רבנן קדמאי, ואחר כך צדקתך, וכן כתב בשיירי כנסת הגדולה ס' תרכב דאף דצדקתך תדיר, מכל מקום אבינו מלכנו נאמר בשחרית ובמנחה, וצדקתך רק במנחה". לעומת זאת כותב רמ"א (שם) "ויש אומרים שלא לאומרו (ר"ן סוף ראש-השנה ומנהגים), וכן אנו נוהגים". טעמם של המנהגים ור"ן ורמ"א הוא, כנראה, שעל כל פנים ראש-השנה חג הוא, ובחג אין אומרים צדקתך.

תשליך

המנהג "ללכת לתשליך" כבר מוזכר אצל מהרי"ל, ס' המנהגים, האריז"ל ואחרים, וכבר הם מציינים אותו כמסורת עתיקה. והמנהג הוא ללכת בראש-השנה אחרי מנחה, ככל האפשר סמוך לשקיעת החמה, אל נהר או אל מעין נובע ולומר שם את שלושת הפסוקים האחרונים של ס' מיכה. משמעותו של המנהג מתבררת מפשוטם של פסוקים אלה — "מי א-ל כמוך נשא עון ועבר על-פשע לשארית נחלתו, לא-החזיק לעד אפו כי-חפץ חסד הוא. ישוב ירחמנו יכבש ענותינו, ותשליך במצלות ים כל-חטאתם. תתן אמת ליעקב חסד לאברהם: אשר-נשבעת לאבותינו מימי קדם" (והשווה גם דברים ט, כא). אך מהרי"ל קושר עניין התשליך גם אל אברהם ויצחק שזכרונם מועלה בראש-השנה שוב ושוב — "מה שנוהגין בראש השנה... להשליך במצולות ים כל חטאתינו, משום דאיתא במדרש, זכר לעקדה, שעבר אברהם אבינו בנהר עד צוארו ואמר, הושיעה ה' כי באו מים עד נפש (תהלים סט, ב), והוא שטן שנעשה כמו נהר לעכב אותו מן העקדה...". (מהרי"ל, הל' ראש-השנה). ואכן, ה' נטה חסד לאברהם, כנרמז בנבואת מיכה, ונשבע לו. לפי זה מונח אפוא ביסודו של מנהג תשליך ביטוי להחלטה הנחרצת מצדנו שלא להימנע מקיום מצוותיו ית' בשל כל מכשול שהוא, ומי שמסוגל להתעלות להתמסרות של אהבת ה' כאברהם אבינו, וכפי שמראה הנהר מזכיר, הרי ה' ישליך במצולות ים כל חטאותיו ויברכהו.

לאותה התכלית — לעורר לתשובה לפניו ית' — באה גם המלצתם של אחרונים לומר את תפילת תשליך ליד נהר שיש בו דגים, לעורר למחשבה שקוהלת מנסחה (ט, יב) — "כי גם לא־ידע האדם את־עתו כדגים שנאחזים במצודה רעה וכצפרים האחזות בפח". כך הלבוש (אורח חיים ס' תקצו) — "...ורגילין לילך למקום שרואין שם דגים, לזכור שאנו משולים כדגים חיים הללו שנאחזים במצודה, כך אנו נאחזים במצודת המות והדין, ומתוך כך נהרהר יותר בתשובה", ובדומה גם אליהו רבה (שם ס"ק ב) — "עוד טעם לסימן שלא ישלוט בנו עין הרע כדגים ונפרה ונרבה כדגים; ויש אומרים כי לדגים אין גבינות ועיניהם פקוחות תמיד, כדי להתעורר עין פקחא דלעילא. כתב משה ואומרים אגב זה תשוב תרחמינו". ואולם, אם בעלי הקבלה כותבים, שבשעת אמירת המלים "ותשליך במצולות ים כל חטאותם" יש לנער את שולי הבגדים, אין לראות במנהג זה משום ניעור סמלי של העבירות על הדגים הללו, כפי שטענו בטעות. דבר זה כבר משתמע מן העובדה שדווקא בעלי הקבלה אינם מקפידים ביותר לומר תפילת תשליך דווקא ליד נהר שיש בו דגים, וכפי שכותב מטה אפרים (סי' תקצח ס"ק ד) "ומנערים שולי הבגדים, והוא לרמוז בעלמא ליתן לב להשליך החטאים ולחפש ולחקור דרכים מן היום והלאה שיהיו בגדיו לבנים ונקיים מכל חטא", והוא מעין מה שאמרו בגמרא (שבת קנג ע"א), "שאלו תלמידיו את ר' אליעזר, וכי אדם יודע, איזה יום ימות? אמר להן, כל שכן ישוב היום, שמא ימות למחר, ונמצא כל ימיו בתשובה, ואף שלמה אמר בחכמתו (קהלת ט, ח), בכל יום יהיו בגדיך לבנים". לא בכדי מדגיש אפוא של"ה (מס' ראש השנה וו דף קמה ע"ב), "וכן מה שנוהגין לילך לנהר... הוא מנהג ותיקין, באם הוא באופן שהזכרתי למעלה, שמתעורר בתשובה שלימה בלבד ומשליך מעליו גילוליו, אז נופלים הם במצולות ים" — התנועה החיצונית אינה אלא ביטוי מוחשי של ההיטהרות הפנימית.

עם זאת יש לומר, כי הדג נחשב מאז ומקדם — גם אצל אומות העולם — לסמל הברכה והפוריות, והגמרא (ברכות כ ע"א) מנמקת, "וידגו לרב בקרב הארץ (בראשית מח, טז), מה דגים שבים — מים מכסין עליהם ואין עין הרע שלטת בהם, אף זרעו של יוסף — אין עין הרע שולטת בהם". לפי לבוש (סי' תקצו, ראה למעלה) הרי זה אחד הטעמים שבגללם אומרים תפילת תשליך ליד נהר שיש בו דגים, ולפי אליהו רבה (ראה למעלה) ישנו גם הטעם שדגים אלה עיניהן פקוחות תמיד, רמז לעין הפקוחה שלמעלה, שאליה מופנית התפילה המתלווה אל פסוקי תשליך. ועוד, בפסוקים מספר מיכה יש משום רמז ל"ג מידותיו ית' — "ואומרים שם י"ג תיקוני דיקנא דאריך אנפין, וצריך לכוין בהם כנגד י"ג מכילן דרחמי" (יעב"ץ, שער הפנה, דיני ראש השנה ס"ק יד) — ועל כן יש להשלישם, כפי שעושים בשעת הוצאת ספר־התורה בימים טובים, והשווה יומא פג ע"א. אחרי הפסוק השני משלבים את המשפט "וכל חטאת עמך בית ישראל" וכו' שיש בו משום צורת תפילה, בעוד שפסוקי מיכה הם שבחו של ה' (ודומה שבטעות נכללה תוספת זו מכאן גם בקטע "ומיכה עבדך אמר" שאומרים אותו אחרי הסליחות).

בעלי הקבלה מוסיפים אחרי פסוקי תשליך כתובים ותפילות הולמים.

מן הטעמים הנוספים למנהג זה מן הראוי לציין את זה החוזר לדברי הגמרא (הוריות יב ע"א) "אין מושחים את המלכים אלא על המעין, כדי שתמשך מלכותם, שנאמר (מלכים א' א, לג), ויאמר המלך להם קחו עמכם את עבדי אדניכם... והורדתם אתו אל-גחון". בראש-השנה, היום שמדי שנה מכריזים בו על הקב"ה כמלך בתרועת שופר, הולכים אפוא אל הנהר כדי להכריז שם על הכרתם בו, מעין הטכס החגיגי במשיחת מלך בשר ודם.

כאשר חל יום ראשון של ראש-השנה בשבת, נוהגים לומר תפילת תשליך רק ביום השני, משום החשש שמא יטלטלו — "ובקצת מקומות ראיתי כשחל יום א' בשבת, הולכים בשני לנהר, ואפשר מפני שהנהר הוא מחוץ לעיר, ומשום הוצאה שנושאים ספרים וכדומה, לכך הולכין ביום ב'" (משנה-ברורה סי' תקפג ס"ק ח בשם פרי מגדים). ואולם בשערי תשובה (שם ס"ק ו) מובא בשם שבות יעקב ח"ג סי' מב "דאפילו חל בשבת, ומביא ראיה ממהרי"ל, דלא כקיצור של"ה, ע"ש... שהרב המקובל מוהר"ר יוסף אירגאז לא היה חושש ואומרו אף בשבת, והוא כדברי השבות יעקב, וכן אנחנו נוהגים אחריו". ובהקשר זה נכון לציין דברי המהרי"ל (הלכות ראש-השנה) "כשהולכין אל הנהרות ביום טוב, אל יוליכו עמהם שום מזון כדי לזרוק אל הדגים שבנהרות להראות להם לשמוח בהן, דאית ביה חילול יו"ט; גם אם יזדמן לו גוי אצל הנהר אל יקח ממנו להם להשליך אל הדגים, משום דמוקצה הם לישראל משום דמחוסרין צידה, ואין מאכילין ביו"ט אלא דבר הראוי לו; אם כן הנושא מזון עמו, תרתי ריעותא עבדי, דנושא חוץ לעירוב ומאכיל אל המוקצה"; והשווה שו"ע אורח חיים סי' תצו סע' ב.

כבר רמזנו שמנהג "תשליך" סבל הסברים מוטעים ואף מרושעים רבים, ואף-על-פי שידוע על אודות מנהג קדום דומה מאד, שהיה נהוג אצל הגויים בחבל הריין, מתארים את "תשליך" כ"ניעור חטאי היהודים על הדגים הנמלטים", תוך השוואת המנהג עם דברי התורה בויקרא יד, ז וטו, כא, כשם ששם צריכה הצפור לשאת את חטאי המצורע לאוויר העולם, והשעיר — את אלה של כל העם אל המדבר, מסבירים הללו, כך על הדגים כאן לשאתם אל הים (Synagoge judaica, Johann Buxdorf, 1603). ולא בכדי מוסיף בעל ערוך השולחן (סי' תקפג ס"ק ד) אחרי אזהרה "שלא ילכו נשים, ובמקומות שהולכות — מוטב שאנשים לא ילכו כלל" — וכנראה מטעמים אלה — "דבלאו הכי יש מתרעמים על זה בזמן הזה, ורבים נמנעים מזה מפני טעם הידוע להם, ונכון הוא". ורמז להחשדות מצד הגויים גם נמצא אצל יוסף אומץ (סי' תתקעה) — "מנהג אבותינו תורה לילך אחר האכילה לנהר ולומר תשליך, ועיקר הטעם על פי מדרש שהשטן... וכן היה המנהג פשוט פה כל הימים עד איזה שנים ששומרי שער נהר מיין, המה בעלי מלחמות, שכמעט נשכח המנהג ברובא דעלמא... ולכן נתאמצתי בכל האפשר לי לילך לנהר מיין על ידי שדברתי על לב גבאי הקהל לרצות שומרי השער במזרקי יין איזה שנים, ואקוה שעל ידי כן יחזור המנהג ליושנו".

שני של ראש השנה

תפילת יומו השני של ראש-השנה כמעט אינה שונה מזו של יומו-הראשון. כאשר חל הערב של היום השני במוצאי-שבת, אומרים את הקטע "ותודיענו" כמו במוצאי-שבת שברגל, אף-על-פי שבא בו הביטוי "חגיגת הרגל", והוא מפני שיש כאן משום נוסחה קבועה שנאמרת בכל מוצאי-שבת שחל בו יום-טוב. ודומה הדבר לנוסחה של ההבדלה של מוצאי-יום טוב באמצע השבוע שעליו אמר ר' זירא (חולין כו ע"ב). "...אומר המבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים ובין יום השביעי לששת ימי המעשה. מאי טעמא? (אף-על-גב דלא שייך יום השביעי הכא כלל — רש"י) סדר הבדלות הוא מונה". ועוד לערב זה — "המנהג שמתפללים מתוך הסידור, אף שלא בירכו עדיין ברכת מאורי האש... שאין זו הנאה גמורה, דקצת שגורה בפיו... והכי נהוג עלמא שמתפללים במוצאי שבת מתוך הספר לאור הנר. ואמנם יש שאין נוהגים כן, ולכך אין אומרים ויתן לך, לפי שאינו שגור בעל-פה... והמחמיר יחמיר לעצמו, אבל אין להורות לאחרים" (שערי תשובה, אורח חיים סי' תקצו).

באשר לאמירת ברכת שהחיינו בקידוש של הלילה השני ישנה מחלוקת הקשורה לאופיו ההלכי של היום השני, וכבר דברנו בהבדל בין יום שני של ראש-השנה לבין שאר יום-טוב שני של גלויות בביאורנו לתפילת חג הפסח. מכיוון ששני ימי ראש-השנה הם "קדושה אחת" (ביצה ה ע"ב), כלומר מעין יחידה אחת, הכריעו רבותיו של רש"י ז"ל לומר שהחיינו ביום הראשון בלבד — "ולענין זמן בליל יו"ט שני על הקידוש וביום שני על השופר כתב רש"י בתשובה, רבותי אומרים שאין אומרים זמן אלא בראשון, דקדושה אחת הן וכחד יומא אריכא דמי, אבל אני אומר שצריך לומר זמן, וכן נוהגין במקומנו ובכל המקומות שעברתי, ואין חילוק בין יו"ט של ראש השנה לשאר יו"ט של גלויות..." (טור אורח חיים סי' תר). כיוון שרוב הפוסקים נוטים לדעתו של רש"י, נוהגים כך — "בקידוש ליל שני (ילבש בגד חדש) או מניח פרי חדש ואומרים שהחיינו, ואם אין מצוי פרי חדש, עם כל זה יאמר שהחיינו. ואם חל יום ראשון בשבת, אומרים שהחיינו בשופר ביום שני. רמ"א, ויש אומרים לאומרו אפילו אם חל יום ראשון בחול, וכן המנהג במדינות אלה" (שו"ע אורח חיים סי' תר סעי' ב—ג), ומוסיף מגן אברהם (שם), "דאף דקדושה אחת היא, מכל מקום שני ימים הם, וטוב ללבוש בגד חדש בשופר", ובדרך זו גם מביאים בחשבון דעת רבותיו של רש"י ז"ל. עקרונית חלה, כמובן, אותה מחלוקת גם לגבי אמירת שהחיינו בהדלקת נרות של יום טוב שני, וראה לענין זה פרי מגדים.

בחזרת הש"צ של תפילת מוסף ביום השני "אין אומרים מסוד חכמים, אך

עולם התפילות

ש"צ אומר ברוך אתה ה' בניגון זכרנו כולו, עד מחיה המתים, ואז אומר הציבור ונתנה תוקף וכל אותו הסדר ביום ראשון עד תמלוך בכבוד" (מהרי"ל הל' ראש-השנה), ומסביר עטרת זקנים (שו"ע אורח חיים סי' תרא) "...יאמר הש"צ עד מחיה המתים, ולא יאמר מסוד חכמים שאינו אלא רשות לש"צ כל הפיוט, וכיון שאין אומרים כאן פיוט בברכה ראשונה, רשות אין צריך".